

Міністерство освіти України
Тернопільський національний економічний університет
Факультет обліку та аудиту

Кафедра аудиту, ревізії та аналізу

Зелененький Володимир Іванович

«Суть, об'єктивна необхідність економічних експертиз та історія їх розвитку»

Спеціальність – 071 «Облік і оподаткування»

Освітньо-професійна програма – «Економічна експертиза»

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр

Науковий керівник:
К.е.н., доц. Кулик Р.Р.

Тернопіль-2018

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ

«ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА»

1.1. Суть категорії «експертиза»

1.2. Зміст економічної експертизи і її види

1.3. Судово-економічна експертиза: історія виникнення, сучасний стан і актуальні питання

Висновок до розділу 1

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ

ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

2.1. Методичні основи експертної діяльності

2.2. Спеціальні методи судово-економічної експертизи

Висновок до розділу 2

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ

СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

3.1. Організація судово-економічної експертизи

3.2. Теоретико-організаційні засади підвищення ефективності

проведення судово-економічної експертизи

Висновок до розділу 3

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ «ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА»

1.1. Суть категорії «експертиза»

1.2. Зміст економічної експертизи та її види

В сучасних економічних умовах виникає необхідність здійснення контролю не тільки за фактом господарських операцій, а і до їх проведення. Ці питання є об'єктом дослідження економічної експертизи. Використання результатів економічної експертизи дозволить не тільки контролювати діяльність економічних агентів, а і попереджати факти економічних зловживань.

Розглянемо більш детально поняття економічної експертизи та її місце в сфері державного контролю.

Правові, організаційні і фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової, у тому числі і економічної експертизи регулюються Законом України «Про наукову і науково-технічну експертизу» №52/92-ВР від 10.02.1992 [23]. Наукова експертиза – «це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів» [23].

Вона проводиться у сфері науково-технічних розробок та дослідно-конструкторських робіт, фундаментальних і прикладних досліджень, у тому числі на стадії їх практичного застосування (впровадження, використання, наслідки використання тощо), і здійснюється науково-дослідними організаціями та установами, вищими навчальними закладами, іншими організаціями та окремими юридичними і фізичними особами, які акредитовані на цей вид діяльності.

Поняття економічної експертизи, на відміну від будівельної, судової, екологічної та інших, чітко не визначено в українському законодавстві і в більшості випадків її трактують як вид судової експертизи або як вид аудиторської діяльності. Проте поняття економічної експертизи більш широке та охоплює всі види економічної діяльності. Автор під економічною експертизою розуміє – такий вид наукової експертизи, метою якого є

дослідження, перевірка, аналіз та оцінювання стану фінансово-економічної діяльності досліджуваного об'єкта.

Сутність економічної експертизи полягає в дослідженні фінансової, податкової, кредитної діяльності суб'єктів господарювання і виявленні факторів, які, з одного боку, можуть сприяти скоєнню зловживань та приховуванню їх наслідків, а з іншого, виступати у формі невикористаних резервів.

Замовниками та користувачами економічної експертизи можуть виступати будь-які зацікавлені юридичні чи фізичні особи. Крім того, це може бути будь-яка бюджетна або не бюджетна установа.

Економічна експертиза є окремою формою контролю і відрізняється від таких видів контролю як ревізія, податковий контроль, аудит. Маючи цілий ряд спільних способів і прийомів контролю різними є мета, завдання, замовники та користувачі результатів економічної експертизи.

Відмінності між метою та замовниками результатів аудиторської перевірки, ревізії та економічної експертизи наведено в табл. 1.1.

Таблиця 1.1.

Відмінності між метою та замовниками результатів аудиторської перевірки, ревізії та економічної експертизи [68]

	Ревізія	Аудит	Економічна експертиза
Мета	Державний контроль за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в бюджетних установах, а також на підприємствах і в організаціях, які отримують кошти з	Перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою встановлення її достовірності та відповідності вимогам законодавства України	Дослідження фінансової, податкової, кредитної діяльності підприємств

	бюджетів усіх рівнів		
Замовник и та користува чі	Державні органи управління	Акціонери, засновники, власники	Зацікавлені особи (партнери, акціонери, банківські установи, страхові компанії тощо)

Аналіз поняття та суті економічної експертизи дозволив виокремити деякі класифікаційні ознаки. Автором допрацьовано класифікацію економічних експертиз:

- економічні експертизи в залежності від виду економічної діяльності можна поділити на промислову, сільськогосподарську, торговельну тощо);
- за замовником та формою власності - державні або приватні;
- за суб'єктами проведення - юридичні або фізичні особи;
- за призначенням виділяють загальні експертизи або спеціальні (судово-економічна, кредитна, інвестиційна тощо);
- за користувачами – державні або приватні користувачі результатів економічної експертизи;
- за ступінню інформаційного забезпечення – з достатнім та недостатнім інформаційним потенціалом.

Запропонована класифікація економічних експертиз дозволить розширити межі теоретичних досліджень даної категорії і підвищить ефективність її використання в практичній діяльності.

Свій внесок у розвиток економічної експертизи внесли і вносять визначні юристи та судові експерти-практики, такі як І.А. Алієв, Р.С. Белкін, Л.Є. Ароцкер, Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсеньєв, С.Ф. Бичкова, О.Ф. Аубакіров, І.В. Болоніна, С.В. Бородін, М.М. Віноградова, А.І. Вінберг, Л.М. Головченко, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, Г.Л. Грановський, В.В. Гузенко, А.В. Дулов, О.О. Ейсман, Ю.М. Кубіцький, Л.Г. Еджубов, Н.Т. Малаховська, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдин, М.В. Салтевський, В.А. Комаха,

Ю.Г. Корухов, І.Ф. Крилов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Д.Я. Мирський, С.П. Митричев, М.Г. Нересян, А.Я. Паліашвілі, Є.Р. Росінська, Ю.К. Орлов, З.М. Соколовський, В.Ф. Орлова, П.І. Репешко, О.М. Шапля, Н.А. Селіванов, Е.Б. Сімакова-Єфремян, П.І. Тарасов-Родіонов, М.С. Строгович, М.Я. Сегай, С.І. Тихенко, М.Л. Цимбал, А.П. Чередніченко, Б.І. Шевченко, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаковський, А.Р. Шляхов та інші.

Проведені кожним з науковців та практиків дослідження в області теорії експертизи більшою чи меншою мірою сприяли обґрунтуванню теоретичного змісту експертизи як відносно самостійної галузі знання, але в рамках юридичної науки. Беззаперечно, досягнення юриспруденції у тій чи іншій мірі вплинуло на процес становлення та виокремлення як окремої галузі знань економічної експертизи. Однак, як вже зазначалося раніше, навіть розвиток теоретичних основ судово-експертної діяльності виявив наявність різних поглядів серед вчених і на характер, і на форми узагальнення наукової основи судової експертизи в цілому, а також на її часткові аспекти.

Водночас, в економічній літературі робіт присвячених питанням організації, методології, а тим більш обґрунтуванню місця економічної експертизи в системі експертологічного знання практично немає. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто в роботах М.Т. Білухи, М.Г. Гаджиєва, В.І. Лакіса, Т.М. Дмитренка, О.В. Шестаков, С.П. Голубятнікова та інші. Однак, в них також більшість уваги зосереджено на питання організації та методології судово-бухгалтерської експертизи.

Система знань у галузі економічної експертизи включає в себе базу економічних знань, загальнотеоретичні основи експертології, методологічні основи економічної експертизи та технологію її проведення (рис. 1.1).

Система знань у галузі економічної експертизи
--

База економічних знань	Теорія економічної експертизи	Методологічні основи економічної експертизи	Технологія проведення економічної експертизи
------------------------	-------------------------------	---	--

Рис. 1.1. Система знань у галузі економічної експертизи

Слід зазначити, що особливістю економічних порушень є те, що при їх вчиненні використовуються легальні економічні інститути (правила, форми, процедури, механізми економічної діяльності тощо) [65]. Документальна фіксація інформації про господарські операції є обов'язковим елементом фінансово-економічної діяльності підприємства, установи чи організації. Саме цей аспект покладений в основу підтвердження факту здійснення цієї операції, а, відповідно, і побудови систем управління та контролю підприємством. Тому, з метою визначення достовірності всього спектру інформації, що ґрунтується на основі, спродуктованих у ході господарської діяльності, документів або з метою дослідження окремих ситуаційних питань господарської діяльності, названі інститути потребують ретельного дослідження фахівцем, що володіє спеціальними знаннями і незалежним від самої діяльності підприємства.

Економічні експертизи виступають однією з таких форм економічних досліджень.

Сучасний перебіг економічних процесів суттєво ускладнює проведення економічних експертиз. По-перше - присутня наявність великого різноманіття об'єктів експертизи. По-друге – відбулося збільшення числа прошарків у фрагментах господарської діяльності визначеного суб'єкта, які виносяться на експертне дослідження. Відповідно, пошук відповідей на поставлені питання (вирішення експертних завдань) неухильно потребує

розширення існуючих та розробки нових методів та засобів дослідження, що охоплюють все більше коло різноманітних об'єктів – документально зафіксованих господарських фактів, явищ, операцій, в часових та логічних межах, визначених конкретним питанням, запропонованим на дослідження експерту-економісту. Тобто, здійснюється динамічний розвиток наукових знань економічної експертології.

На сучасному етапі розвитку економічної експертизи простежуються дві тенденції, а саме:

- постійне збільшення кількості проведених судових експертиз як у сфері кримінального судочинства, так і в сферах цивільного, арбітражного, адміністративного процесу;
- зростаюча кількість висновків експертних досліджень, які здійснені з ініціацією великого кола органів і посадових осіб, що володіють правом призначення проведення економічної експертизи.

Так, крім слідчих і судових органів, правоохоронних органів спеціального призначення, правом призначення економічної експертизи законодавець наділив посадових осіб митних і податкових органів, фондів соціального страхування, інвестиційних фондів тощо [77].

Як вид дослідницької, аналітичної та прогностичної діяльності сучасний етап розвитку економічної експертизи поза рамками процесу судочинства здійснюється в двох основних формах:

- ✓ як елемент (стадія) процесу управління - внутрішньовідомча, корпоративна, внутрішня експертиза;
- ✓ як вид консалтингової діяльності - незалежна (комерційна, замовна) зовнішня експертиза, що здійснюється незалежними експертами [80].

Таким чином, резюмуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що в даний час об'єктивно складається ситуація розвитку та взаємного зв'язку, з одного боку, судово-експертної економічної діяльності,

тобто залучення спеціальних пізнань у сферу експертного дослідження речових доказів; з іншого - прагнення і зусилля науки на створення організованої системи теоретичних положень незалежної економічної експертизи, спираючись на які економіко-експертна практика може отримати свій подальший позитивний розвиток.

Відсутність однозначності в підходах до змісту економічної експертизи, її видів, предмету, методу, методичних прийомів, процедур, форм, а відповідно і суб'єктів проведення викликає:

- ✓ ірраціональність практичного функціонування механізму проведення економічної експертизи;
- ✓ неоднозначність трактування сутності економічного експертизи за назвами та реаліями окремих її форм (таких як незалежна економічна експертиза, державна економічна експертиза, судово-економічна експертиза, експертно-економічне дослідження, експертно-економічний аналіз, експертно-економічна оцінка, попередня економічна експертиза тощо);
- ✓ термінологічні невідповідності в процесі проведення економічної експертизи як окремого дослідження (неузгодженість логічних зв'язків між методом - методичними прийомами - процедурами - діями - операціями);
- ✓ нереалізованість потенціалу окремих методичних прийомів контролю в процесі економічної експертизи (таких як економіко-експертний прогноз, економіко-експертний моніторинг, економіко-експертна діагностика діяльності окремого суб'єкта господарювання);
- ✓ підміна одних форм економічного контролю іншими (аудит або ревізія використовуються як засоби доведення істини в окремих економічних питаннях замість економічної експертизи);
- ✓ відсутність єдиного підходу в різних фінансово-економічних, наукових, законодавчо-нормативних,

процесуальних документах до назв і трактування сутності окремих форм експертизи;

- ✓ уточнення назв і уніфікація видів заключних документів, що формуються за кожною з форм економічної експертизи;
- ✓ невизначеність рівня фахових спеціальних знань, якими має володіти експерт-економіст, що виступає в конкретній ситуації представником суб'єкта контролю і реалізує визначену форму контролю (наявність вищої економічної освіти є обов'язковим, але абсолютно недостатнім фактором оцінки рівня фаховості, набутих особою знань), — методологічні розбіжності при викладанні фахових дисциплін, предметом яких є окремі форми економічного контролю («Аудит», «Внутрішній аудит», «Судово-економічна експертиза», «Ревізійна справа» тощо).

Це далеко не повний перелік негативних моментів, пов'язаний з станом невизначеності в системі економічної експертології в нашій країні.

Проведення експертизи у найбільш наближеному до економічної суті вигляді передбачається Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року № 2343.

Стаття 2 Закону передбачає організацію проведення експертизи фінансового стану державних підприємств і підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 25 %, при підготовці справи про банкрутство до розгляду або під час її розгляду господарським судом у разі призначення судом експертизи та надання відповідного доручення. Жодних інших роз'яснень щодо суб'єкта та об'єкта проведення вказаної експертизи у чинному законодавстві на сьогодні немає. Тобто, якщо виходити з визначення поняття «експертиза», вказаного в Законі, то необхідно враховувати вимоги Закону України «Про судову експертизу». Згідно із Законом, судова експертиза може призначатися лише на стадії судового розгляду за рішенням суду, і в цьому випадку державний орган з

питань банкрутства не має компетенції організувати її проведення, оскільки судовий експерт є процесуально незалежною особою, а порядок призначення і проведення судової експертизи регламентований іншими нормативними актами. Якщо ж розглядати вказану експертизу як один із видів економічно-фінансових послуг, які фактично не упорядковані в чинному законодавстві, то можна зробити висновок, що йдеться про поглиблений аналіз фінансово-господарської діяльності підприємства.

Для забезпечення однозначності підходів при оцінці фінансово-господарського стану підприємств, виявлення ознак таких злочинів, як приховування банкрутства, фіктивне банкрутство або доведення до банкрутства, а також для своєчасного виявлення незадовільного фінансового стану та здійснення превентивних заходів щодо запобігання банкрутству було затверджено «Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства».

Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» передбачено, що для визначення фінансового стану боржника в підготовчому засіданні суду чи під час розгляду справи про банкрутство суддя може призначити експертизу. За дорученням суду експертиза проводиться державним органом з питань банкрутства із залученням для її проведення спеціалістів у встановленому порядку. Отже, знову ніякої конкретики та процесуального визначення суб'єкта проведення вказаної експертизи.

Про проведення експертизи також згадується в Податковому Кодексі України (далі – ПКУ), який набув чинності з 01 січня 2011 року. Так, у ст. 82 ПКУ «Строки проведення виїзних перевірок» передбачено, що проведення документальної виїзної планової та позапланової перевірки великого платника податків може бути зупинено за рішенням керівника податкового органу у випадку необхідності проведення експертизи, отримання інформації від іноземних державних органів щодо діяльності платника податків,

завершення розгляду судом позовів з питань, пов'язаних з предметом перевірки, відновлення платником податків втрачених документів, перевірка може бути зупинена на строк, необхідний для завершення таких процедур. Крім того, ст.83 ПКУ [60] «Матеріали, які є підставами для висновків під час проведення перевірок» передбачає, що для посадових осіб органів державної податкової служби під час проведення перевірок однією з підстав для висновків є експертні висновки, а ст. 84 ПКУ «Проведення експертизи під час здійснення податкового контролю органами державної податкової служби» передбачає, що:

1. Експертиза проводиться у випадку, коли для вирішення питань, що мають значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки, економіки та інших галузях. Залучення експерта здійснюється на договірних засадах та за рахунок коштів сторони, яка є ініціатором залучення експерта.
2. Експертиза призначається за заявою платника податків або рішенням керівника (чи його заступника) органу державної податкової служби, в якій зазначаються:
 - ✓ підстави для залучення експерта;
 - ✓ прізвище, ім'я та по батькові експерта;
 - ✓ реквізити платника податків, щодо якого здійснюється податковий контроль;
 - ✓ питання, поставлені експерту;
 - ✓ документи, предмети та інші матеріали, які подаються на розгляд експерта.
3. Орган державної податкової служби, керівник (або заступник) якого призначив проведення експертизи, зобов'язаний ознайомити платника податків (його представника) з рішенням про проведення експертизи, а після закінчення експертизи – з висновком експерта.

4. Експерт має право ознайомлюватися з поданими йому матеріалами, які стосуються предмета експертизи, та просити надання додаткових матеріалів.
5. Експерт має право відмовитися від надання висновку, якщо поданих матеріалів недостатньо або такий експерт не володіє необхідними знаннями для проведення зазначеної експертизи.
6. За надання завідомо неправдивого висновку експерт несе відповідальність відповідно до закону.

Тобто в ПКУ визначаються певні умови, за яких може бути проведена експертиза, проте, в інші законодавчі акти з питань призначення та проведення експертизи (судової) зміни не вносилися. Таким чином, виникають законодавчі суперечності: з одного боку, ПКУ дає можливість проведення експертиз та визначає, в яких випадках це можна зробити, а з іншого, законодавство з питань призначення та проведення експертиз обмежує коло замовників та виконавців. На сьогодні виконання вимог, вказаних у ПКУ, можливе за допомогою економічних досліджень, а не експертиз, для проведення яких не вимагається постанова судового або слідчого органу. Крім того, в Державному класифікаторі продукції та послуг такого виду послуг, як послуги з економічної експертизи, немає. Види послуг, що є найбільш наближеними до послуг з економічної експертизи, наведено в табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Класифікація послуг у сфері економічних досліджень

Код	Назва послуги
73	Послуги з досліджень і розробок
73-20	Послуги з досліджень і розробок у галузі економіки
74	Послуги, що надаються переважно юридичним особам
74.1	Послуги у сферах права, бухгалтерського обліку та оподаткування; консультативні послуги з питань управління
74.12	Послуги в галузі бухгалтерського обліку
74.14	Консультативні послуги з питань управління комерційною діяльністю

До послуг у галузі бухгалтерського обліку належать: послуги зі складання звітів і проведення ревізій; послуги з проведення фінансових ревізій; послуги з перевірки рахунків (експертиза річних фінансових звітів та іншої бухгалтерської інформації); послуги з перевірки рахунків; послуги зі складання балансу; консультативні послуги в галузі оподаткування (консультування підприємств і окремих осіб для зменшення до мінімуму податкових відрахувань) та інші [89].

Тобто, державний класифікатор містить окремо послуги з досліджень у галузі економіки та окремо послуги у сфері права та бухгалтерського обліку, тому необхідно додати такий вид послуг, як послуги з економічної експертизи.

У процесі проведення економічної експертизи аналізується виробнича і фінансово-економічна діяльність підприємств різних форм власності, які понесли збитки, втрати, привласнення товарно-матеріальних цінностей тощо.

Економічна експертиза виявляє достовірність проведених господарських операцій, які вже знайшли відображення в документах обліку та звітності і стали предметом дослідження податкових інстанцій або об'єктом розслідування правоохоронних органів.

Економічна експертиза дає можливість визначити якість проведених раніше ревізій, оцінити достовірність даних, які відображені в первинних документах, облікових реєстрах і бухгалтерській звітності.

Проведення економічної експертизи є необхідним для:

- ✓ аналізу стану розрахунків з організаціями-контрагентами і визначення обсягу заборгованості;
- ✓ розрахунку розміру реального збитку та суми упущеної вигоди при порушенні договірних зобов'язань;
- ✓ оцінки правомірності застосовуваних правил бухгалтерського обліку (при застосуванні норм корпоративного права та законодавства про банкрутство) [84].

Одним із видів економічної експертизи є судово-економічна експертиза. Цей вид економічної експертизи на сьогодні є найбільш регламентованим у законодавстві порівняно із самою економічною експертизою. Вивченню сутності судово-економічної експертизи в різні роки присвячували свої праці М.Ф. Базась, Г.Г. Мумінова-Савіна [46], М.Т. Білуха [4], В.Д. Понікаров [61] та інші. Однак серед судових експертів не склалося єдиного розуміння поняття судово-економічної експертизи.

Згідно із Законом України «Про судову експертизу», судова експертиза – це «дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання (попереднього слідства чи суду). Виконавцем судової експертизи є експерт – фізична особа, яка має відповідні знання та кваліфікацію, а також пройшла спеціальні курси підготовки та отримала свідоцтво судового експерта. Замовником можуть бути правоохоронні та судові органи, а також інші фізичні та юридичні особи (у випадку проведення досліджень)».

Досліджуючи думки вчених з цього приводу, треба відзначити, що Хомутенко О. В. [84] розглядає судово-економічну експертизу як процес використання експертом інформації. У своїх працях він доводить, що в ході виконання судової економічної експертизи відбувається процес збирання інформації про об'єкт дослідження шляхом заявлення експертом-економістом клопотання, її оброблення й синтезу (трансформації) в інформацію, що цікавить орган, який призначив експертизу, і має силу доказу [85]. Застосування інформаційного підходу до вивчення судово-економічної експертизи як процесу взаємопов'язаних операцій з інформацією

Водночас Світлоока В. Ф. зазначає, що «сутність судово-економічної експертизи полягає в дослідженні фінансової, податкової, кредитної діяльності підприємств і виявленні факторів, які, з одного боку, можуть сприяти скоєнню зловживань та приховуванню їх наслідків, а з іншого – виступати у формі невикористаних можливостей» [69]. Понікаров В. Д.,

Отенко В. І., Сєрікова Т. Н. надають визначення поняттю «судово-економічна експертиза» та пропонують розуміти під останньою «процесуальну форму дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських і податкових реєстрів та фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають при розслідуванні економічних злочинів та судовому розгляді господарських суперечок» [57; 62].

На основі узагальнення думок вчених щодо досліджуваного поняття можна зробити висновок, що судово-економічна експертиза розглядається за таким підходами: як процесуальна форма, як процес використання інформації та як вид дослідження. До того ж ряд вчених, наводячи класифікацію фінансового контролю, однією з форм виділяють судово-економічну експертизу [20]. Дещо інше визначення судово-економічної експертизи подає М.Т. Білуха. Він вважає, що судово-економічна експертиза досліджує виробничу і фінансово-господарську діяльність підприємств різної форми власності, які допустили збитки, втрати, крадіжки цінностей, безгосподарність та інші негативні явища, що стали об'єктом розглядання правоохоронних органів [4].

Наступне визначення судово-економічної експертизи дає М.Ф. Базась. Під судово-економічною експертизою він розуміє «дослідження в межах чинного законодавства фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання особою, яка має спеціальні знання в галузі бухгалтерського обліку з метою подання висновку щодо кола питань, поставлених органами дізнання, попереднього слідства чи суду».

Г.Г. Мумінова-Савіна визначає судово-економічну експертизу як дослідження фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, яке в межах чинного законодавства здійснюється особою, котра володіє спеціальними знаннями в галузі бухгалтерського обліку, експертом-

бухгалтером для подання висновку стосовно кола питань, що поставлені органами дізнання, попереднього слідства чи суду [45].

Слід також зазначити, що в чинному законодавстві визначення поняття судово-економічної експертизи нема. Це призводить до суперечок у тлумаченні сутності цього визначення різними дослідниками. Неоднозначність у трактуванні зумовлюється також і тим, що рішенням Президії науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України від 30 січня 2001 року судово-бухгалтерську експертизу було перейменовано на судово-економічну, але такі зміни в термінології були враховані не всіма дослідниками. На наш погляд, найповніше визначення дає В.Д. Понікаров, який розглядає судово-економічну експертизу як процесуальну форму дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та облікових реєстрів і фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають під час розслідування економічних злочинів та судового розгляду господарських суперечок [62].

Виходячи з цього, а також враховуючи стан розвитку існуючої законодавчо-нормативної бази стосовно досліджуваного питання, автором пропонується розглядати судово-економічну експертизу як форму економічного контролю та розуміти під судово-економічною експертизою процесуальну дію, яка здійснюється із застосуванням спеціальних знань, навичок та вмінь експерта-економіста та дозволяє вирішувати питання, що ставляться перед ним органами дізнання, досудового слідства чи суду з метою вирішення кримінальної, цивільної, адміністративної справи чи господарських суперечок.

Аналіз відмінностей та спільних рис між судово-економічною експертизою та економічною експертизою дає змогу зробити висновки, що в Україні для створення сприятливіших умов розвитку підприємницької

діяльності необхідно активізувати процес створення незалежних експертних установ, які могли б виконувати будь-які види економічних експертиз. Крім того, держава має створити умови для функціонування ринку послуг з економічної експертизи, а саме на законодавчому рівні визначити поняття економічної експертизи, принципи її здійснення тощо. Для прискорення процесів впровадження послуг з економічної експертизи слід розробити концепцію, яка дала б змогу, враховуючи особливості функціонування національного ринку послуг, сформувати ринок послуг з економічної експертизи, за рахунок чого можна очікувати підвищення ефективності функціонування національної економіки.

1.3. Судово-економічна експертиза: історія виникнення, сучасний стан і актуальні питання

Судово-економічна експертиза як галузь наукових знань, як практична діяльність і навчальна дисципліна з давньою історією, науковою базою та емпіричною основою залишається сучасним напрямом використання спеціальних економічних знань у діяльності правоохоронних органів і суду.

Більшість порушень фінансово-економічного законодавства як юридичними, так і фізичними особами знаходить своє відображення в документах бухгалтерського та податкового обліку. Тому для розслідування економічних злочинів, а також для об'єктивного розгляду господарських суперечок у суді або господарському суді, окрім юридичних знань, необхідні, перш за все, спеціальні знання в галузі бухгалтерського та податкового обліку. Саме з цієї причини багато років великий клас судових експертиз, об'єктом якого є первинні облікові документи, реєстри бухгалтерського та податкового обліку, фінансова звітність традиційно в юридичній літературі та слідчій практиці називався судово-бухгалтерською експертизою.

Але спираючись на дані бухгалтерського та податкового обліку експерти-бухгалтера з розвитком ринкових відносин і ускладненням економічних правопорушень поступово стали вирішувати практично всі економічні питання пов'язані з оподаткуванням, кредитуванням, ціноутворенням, зовнішньоекономічними відносинами та іншими сферами господарської діяльності підприємств, установ і організацій. І як вже підкреслювалось, назва цього класу була змінена на судово-економічну експертизу.

Під терміном "судово-економічна експертиза" треба розуміти процесуальну форму дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та податкових реєстрів та фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають при розслідуванні економічних злочинів та судовому розгляді господарських суперечок [21].

Судово-економічна експертиза є найбільш поширеним видом судових експертиз. Необхідність у судово-економічній експертизі виникає як під час судового розгляду цивільних справ із майнових питань, розгляду справ про адміністративні правопорушення в галузі фінансів і підприємницької діяльності, так і при розслідуванні кримінальних справ про злочини у сфері господарської діяльності. У процесі проведення експертиз цього виду аналізується виробнича та фінансово-господарська діяльність підприємств, установ і організацій, які допустили збитки, втрати, привласнення цінностей, порушення фінансової, платіжної та бюджетної дисципліни, безгосподарність, і визначається матеріальна відповідальність за заподіяну шкоду.

Сутність судово-економічної експертизи полягає дослідження фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, яке в межах чинного законодавства здійснюється особою, котра володіє спеціальними

знаннями в галузі економіки, з метою надання висновку стосовно кола питань, що були поставлені органами дізнання, досудового слідства чи суду

Судово-економічна експертиза характеризується:

процесуально-правовим змістом;

характером використаних спеціальних пізнань.

Процесуально-правовий зміст експертизи полягає у визначенні її як процесу, керованого системою правил, закріплених законодавчо. Із процесуально-правового погляду судово-економічна експертиза нічим не відрізняється від інших судових експертиз.

Характер використання спеціальних знань полягає у реалізації певних знань у різних галузях економіки, бухгалтерського і податкового обліку, аналізу господарської діяльності, ревізії та контролю. Ці особливості, пов'язані із застосуванням спеціальних знань, виділяють судово-економічну експертизу в окремий самостійний вид судових експертиз.

Серед основних загальних завдань, які вирішує судова експертиза, можна виділити такі класи:

1. Завдання, пов'язані з ідентифікацією об'єктів. Наприклад, встановлення посадової особи, яка відповідає за здійснення та документальне оформлення незаконної господарської операції.

2. Діагностичні завдання полягають у виявленні механізму події, встановленні часу, способу та послідовності дій, що призвели до правопорушення, якісних і кількісних характеристик зчинених діянь. Наприклад, розкриття механізму розкрадання товарно-матеріальних цінностей або грошових коштів, розрахунок суми завданого збитку.

3. Завдання пов'язані з експертною профілактикою, тобто діяльністю з виявлення обставин, що сприяли скоєнню правопорушень (злочинів), та розробці заходів з їх усунення. Наприклад, розробка на основі експертного дослідження рекомендацій з удосконалення первинного обліку товарно-матеріальних цінностей та організації контрольних перевірок окремих груп матеріалів з метою їх збереження у складах та коморах.

Як важливий інструмент захисту законних інтересів громадян і суб'єктів господарювання, судово-економічна експертиза виконує цілу низку конкретних завдань, зокрема:

- дослідження документів із метою перевірки і виявлення фактів і розміру нестачі чи лишків товарно-матеріальних цінностей, грошових ресурсів, а також часу і місця виникнення нестачі чи лишку;
- вивчення та аналіз змісту документів для експертного висновку про обґрунтованість списання на виробництво сировини, матеріалів і законність руху готової продукції;
- встановлення фактів порушення фінансової дисципліни для експертного висновку по суті;
- визначення наявності й причин необ'єктивного відтворення в звітах об'єму виробничої діяльності, виконуваної роботи, кількості виготовлюваної продукції;
- визначення правильності чи хибності з позиції закону здійснення бухгалтерських операцій і виявлення дійсного стану розрахунків між підприємствами, організаціями;
- встановлення негативних економічних наслідків зловживань службових осіб, матеріальної шкоди, тяжкості цих наслідків для виробничих процесів та причин зловживань;
- виявлення аномалій в бухгалтерському обліку, методиці обліку, застосованій на даних підприємствах, в організаціях, установах; встановлення причин, що призводять до відхилень від норми в обліку та звітності;
- визначення відповідності господарських операцій чинному законодавству;
- встановлення в межах своєї компетенції умов, що сприяють вчиненню зловживань та інших протиправних дій працівниками облікового апарату підприємства;

- розробка пропозицій, спрямованих на запобігання порушень законів, зловживань і виявлення причин їх у господарській діяльності.

Проведення судово-економічної експертизи доручають досвідченим спеціалістам, вченим, які володіють професіональними знаннями, застосовують наукові методи досліджень.

На всіх стадіях розвитку судочинства провідні юристи бачили в експертизі інструмент, необхідний для провадження слідства і суду, а експерта вважали науковим свідком. Спеціальні знання з економіки, фінансів, бухгалтерського обліку під час розгляду справ у судах застосовувалися ще наприкінці XIX – початку XX століття. Найстарішою державною експертною установою України, що розпочала свою діяльність у 1913 році був Кабінет науково-судової експертизи при прокурорі Київської судової палати, який сьогодні перетворився у Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України.

У Петрограді в 1921 році при Північно-західній торгівельній палаті було створено відділ обліково-фінансових експертиз, а у Москві в 1923 році у відділенні Російського технічного товариства для проведення судових експертиз у складі відділу обліку господарської діяльності було утворено бюро бухгалтерської експертизи та консультацій.

Історія розвитку судової експертизи в нашій державі почалась з 10 липня 1923 року, коли Рада Народних Комісарів України приймала Положення про обласні кабінети науково-судової експертизи в Харкові, Києві та Одесі. Нове Положення про кабінети науково-судової експертизи, яке було затверджено 25 квітня 1925 року, вже передбачало виконання ними не тільки експертиз, але й наукових робіт і експериментальних досліджень з питань кримінальної техніки та методології розслідувань злочинів у зв'язку з розширенням функцій. Кабінети, у тому ж 1925 році, були перейменовані в інститути науково-судової експертизи. Таким чином, у судовій системі була створена така важлива та самостійна інституція як судова експертиза, незалежна від органів попереднього слідства [88].

Важливим етапом розвитку експертної діяльності було створення в 1948 році при Міністерстві фінансів в УРСР республіканської філії Бюро державної бухгалтерської експертизи Міністерства фінансів СРСР. У 1957 році цю філію постановою Ради Міністрів УРСР було реорганізовано у Бюро державної бухгалтерської експертизи при Міністерстві фінансів із філіями в усіх обласних центрах. А вже в 1970 році Бюро та всі його обласні філії було підпорядковано Міністерству юстиції України.

Протягом періоду підпорядкування бухгалтерської експертизи Міністерству юстиції України структура і функції Бюро та його філій зазнали певних змін: обласні філії Бюро були перетворені на міжобласні, за якими закріплювались зони обслуговування відповідних територій.

У квітні 1990 року республіканське Бюро було ліквідовано, а кадровий склад експертів-бухгалтерів Бюро та міжобласних філій з відповідними функціями передано до Київського і Харківського науково-дослідних інститутів судових експертиз та Одеської лабораторії південного регіону України.

Розвиток судової експертизи в Україні можна дослідити на прикладі Харківського науково-дослідного інституту імені заслуженого професора М. С. Бокаріуса, яке було присвоєно інституту в 1951 році. В 1973 було створено Донецьке відділення інституту, яке в 1996 році реорганізовано в самостійний науково-дослідний інститут судової експертизи (НДІСЕ).

В 1990 році були організовані ще два відділення – Дніпропетровське й Кримське, які також сьогодні набули статусу самостійних науково-дослідних інститутів. Натомість, при Харківському НДІСЕ ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса було створено ще три відділення – у містах Суми, Полтава та Севастополь. Але навіть такий швидкий розвиток закладів Міністерства юстиції був явно недостатнім для забезпечення системи правосуддя державними експертними послугами.

Забезпечуючи судову експертизу в цілому необхідними науково-методичними розробками, установи Міністерства юстиції через брак

належного фінансування припинили задовольняти слідчу та судову практику потрібною їм кількістю експертиз із конкретних кримінальних, цивільних та інших судових справ. І як вихід на недостатній розвиток незалежної судової експертизи в системі Міністерства юстиції її почали проводити самі замовники – Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Міністерство оборони та Державна прикордонна служба. Безперечно, така експертиза є зручною для слідчих і дознавачів, але істотно знижує гарантії захищеності особи, яка проходить за справою, від можливого необ'єктивного дослідження обставин, що впливають на встановлення вини, тому що спеціалісти таких відомчих криміналістичних установ не можуть бути вільними від зацікавленості у розслідуванні справи.

Виключно державними спеціалізованими установам може здійснюватися судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз [81].

До проведення інших судових експертиз, крім тих, що здійснюються виключно державними установами, можуть також залучатися судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Мінюсту, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

У сучасній експертології судово-економічна експертиза належить до класу судової документалістики і ґрунтується на дослідженні слідів відображення і закономірностей появи в документах інформації щодо господарської та фінансово-економічної діяльності підприємств і організацій усіх форм власності.

Дискусія про поняття та необхідність класифікації судово-економічної експертизи, починаючи від формування науки бухгалтерського обліку та економіки, постійно супроводжується підвищеним інтересом вчених і продовжує залишатися актуальною. Різні думки щодо можливостей судово-

економічної експертизи аналізували у працях відомі вітчизняні та зарубіжні вчені Т.В. Авер'янова, В.Г. Гончаренко, Ю.Г. Крюков, Ю.К. Орлов, О.Р. Росинська, А.М. Зінін та інші.

Проте нові економічні умови господарювання потребують комплексного використання спеціальних економічних знань з різних підгалузей економіки для успішного розкриття та розслідування економічних правопорушень.

Складність розслідування господарських (економічних) правопорушень зумовлена тим, що вони примушують слідчого заглиблюватися в механізм господарювання, у процеси економічної діяльності суб'єктів господарювання. Насамперед це стосується складних, замаскованих операцій зловживань і ухилення від сплати податків, відображення таких операцій у даних бухгалтерського обліку зі значною «раціоналізацією» технічних і технологічних процесів, зі створенням неврахованих запасів сировини і матеріалів, неправильним фінансуванням різних господарських операцій. Отже, без використання спеціальних знань розслідування економічних правопорушень неможливе.

Місце судово-економічної експертизи в класифікації судових експертиз було визначено не відразу. Так, А.Р. Шляхов, створивши загальну класифікацію судових експертиз, чітко не виокремив судово-економічну експертизу в самостійний клас, а розглядав такі експертизи як судово-бухгалтерські, фінансово-економічні та фінансово-кредитні, що, зрозуміло, «звужувало» цей клас експертиз [62].

Деякі автори не визначали різниці між окремими родами судово-економічної експертизи, які формували її компетенцію.

Вперше судово-економічну експертизу поділили на два роди — судово-бухгалтерську та фінансово-економічну — М.М. Виноградова і М.Г. Нерсисян. У подальшому рід фінансово-економічної експертизи вони поділили на види залежно від існуючої системи економічних наук [10].

На думку В.І. Вінберга і Н.Т. Малаховської, до класу судово-економічної експертизи належать: бухгалтерська, планово-фінансово-економічна, економіко-технологічна, економіко-господарська і експертиза ціноутворення [8].

Деякі автори до цього класу відносять також фінансово-кредитну, економіко-статистичну експертизу та експертизу економіки праці [6].

Свого часу до судово-економічної експертизи відносили судово-товарознавчу, економіко-управлінську експертизу (В.К. Степункова, 1986 р.), що викликало незгоду опонентів з цією точкою зору і було підтверджено практикою, адже, наприклад, предметом судово-товарознавчої експертизи є встановлення фактичних даних, товарних характеристик об'єктів, їх вартості залежно від умов їх зберігання та експлуатації, тобто це оціночна експертиза за змістом. Дискусійними були також питання щодо розвитку нових напрямів судово-експертних досліджень у зв'язку з розслідуванням податкових правопорушень, а також правопорушень у банківсько-кредитній сфері [65, с. 234].

Поклавши в основу предмет експертизи, її зміст, а також особливості галузей економіки та видів економічної діяльності у сфері, в якій здійснено правопорушення, Г.А. Матусовський створив класифікаційну систему судово-економічних експертиз (рис.) [43, с. 68].

Базуючись на зазначеній класифікації, П.К. Пашюнас визначив комплексні групи (види) судово-економічної експертизи залежно від завдань (питань), які потрібно вирішити. На його думку, таких груп (видів) може бути 26 [58, с. 50].

Розподіл класу судово-економічних експертиз за родами дозволив конкретизувати завдання і межі компетенції кожного роду таких експертиз, об'єкти дослідження і критерії розробки відповідних методик.

Водночас, як свідчить аналіз, запропоновані авторами концепції класифікаційних систем не враховують всієї специфіки експертиз, про які

йдеться, а отже, зумовлюють існування певних проблем, що потребують вирішення.

Сучасну судово-економічну експертизу за напрямками дослідження поділяють на дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку, документів фінансово-господарської діяльності та документів фінансово-кредитних операцій.

Широкі можливості судово-економічних експертиз сприяють їх успішному застосуванню у практиці правоохоронних органів. Для проведення таких експертиз Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів передбачено такі експертні спеціальності:

- дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності (індекс експертної спеціальності 11.1);
- дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій (індекс експертної спеціальності 11.2);
- дослідження документів фінансово-кредитних операцій (індекс експертної спеціальності 11.3) [62].

Для кожного напрямку судової експертизи характерні свій предмет, об'єкт і методи експертного дослідження.

Як відомо, предмет експертизи визначає межі компетенції експерта та коло питань, які він вирішує. Об'єкти експертизи конкретизують предмет певного напрямку дослідження і визначають його параметри.

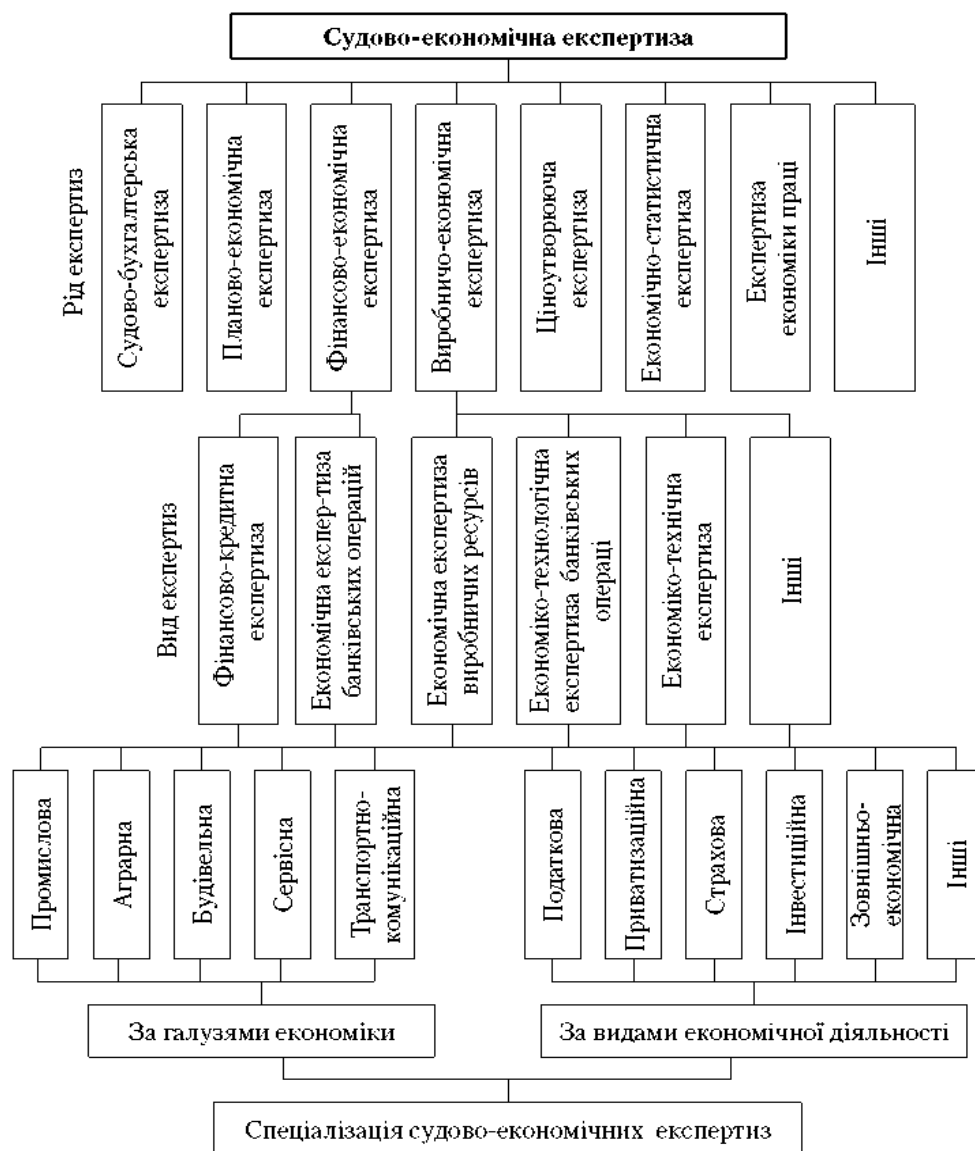

Рис.1.2. Система судово-економічних експертиз, створена Г.А. Матусовським [43]

Об'єктами судово-економічної експертизи є первинні документи, що містять дані про фінансово-господарську діяльність, її матеріальні і фінансові ресурси, реєстри бухгалтерського обліку, форми бухгалтерської, податкової та фінансової звітності. Повноту і правильність висновку експерта забезпечує проведення дослідження всіх наявних облікових документів, адже, враховуючи специфічну особливість слідів економічних злочинів, докази можна отримати лише з інформації, яку містять зазначені документи.

Тобто проведення економічної експертизи зумовлено потребою у спеціальних економічних знаннях з бухгалтерського обліку, оподаткування, контролю, аналізу результатів фінансово-господарської діяльності для забезпечення повноти, всебічності та об'єктивності дослідження фактичних обставин справи.

Законодавчою базою судово-економічної експертизи, що визначає правовий статус експерта і його діяльність у відповідній процесуальній сфері, є Кримінальний процесуальний кодекс, Господарський процесуальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кодекс адміністративного судочинства, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України.

Крім цього, Податковим кодексом України законодавчо визначено проведення податкової експертизи, яку призначають у разі, коли для вирішення питань, що мають значення для здійснення податкового контролю, необхідні спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки, економіки та в інших галузях. Експертизу призначають за заявою платника податків або за рішенням керівника (його заступника) органу державної податкової служби [60]. Проте через відсутність податкової експертизи у сучасній класифікації економічної експертизи існують певні труднощі під час розслідування податкових злочинів (зазвичай пов'язані зі специфікою предмета дослідження), що не лише зумовлює необхідність створення експертних підрозділів у системі Державної фіскальної служби України, а й призводить до подовження термінів проведення судово-економічних експертиз, у межах яких вирішують питання податкових експертиз.

Ще одним законодавчим актом з питань проведення економічних експертиз є Закон України «Про аудиторську діяльність», у ст. 3 якого зазначено, що «аудитори можуть надавати інші аудиторські послуги, пов'язані з їх професійною діяльністю, зокрема, по веденню та відновленню бухгалтерського обліку, у формі... експертизи і оцінки стану фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення

господарської діяльності суб'єктів господарювання...» [22, ст. 3]. Аудиторські послуги у вигляді експертиз оформляються експертним висновком або актом [22, ст.7].

Важливим напрямом використання спеціальних економічних знань є профілактика економічних правопорушень, проте, як свідчить аналіз правозастосовної практики, сучасні можливості судово-економічної експертизи за цим напрямом нині використовують не в повному обсязі. Існують й інші проблеми у справі правильного здійснення особами, зацікавленими у використанні таких знань, експертної ініціативи. Їх вирішення, безумовно, підвищить ефективність встановлення фактів, які мають доказове значення, на основі спеціальних економічних знань, сприятиме забезпеченню конституційних принципів і законодавчих норм, що гарантують права громадян і свободу підприємництва.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

2.1. Методичні основи експертної діяльності

Дослідження експерта — творчий процес, в якому виявляються знання досягненні в різних науках, діалектико-матеріалістичної теорії пізнання, володіння сучасними високоефективними методами дослідження, уміння експерта, його особистий досвід.

Далеко не кожний технічний засіб і метод, використовуваний в різних областях діяльності, може бути рекомендований для використання в експертній практиці. До них пред'являється ряд специфічних вимог, визначених перш за все процесуальним законом, а саме:

- вони повинні бути науково обґрунтовані, експериментально апробовані, їх ефективність має бути науково доведена;
- правом переваги користуються такі методи і засоби, які не ведуть до псування або істотної зміни речових доказів; результати їх застосування мають бути очевидними, до певної міри наочними як для експертів, так і для всіх учасників кримінального, цивільного або арбітражного процесу;
- важливо, щоб вживання методів і засобів не ущемлювало законних інтересів і прав громадян, не принижувало їх честі і гідності, не порушувало морально-етичних норм суспільства.

Терміни “метод”, “спосіб”, “прийом”, “логічна операція” нерідко в літературі розглядаються як синоніми. В той же час вони розрізняються по мірі спільності: загальнішим є зміст поняття методу, що включає сукупність способів, прийомів; про прийоми переважно згадується при використанні яких-небудь приладів, апаратів або спеціалізованих операції, коли йдеться

про прийоми обігу і використання знарядь праці, допоміжно-технічних засобів.

Під методом взагалі розуміється спосіб діяльності (у тому числі пізнання), підхід до події, що вивчається, явища, образ дії для досягнення якої-небудь мети, вирішення задачі [3]. У теорії пізнання метод розглядається як система регулятивних принципів, правив, норм практичної або теоретичної діяльності людини. Завдяки використанню різних методів (в даний час наукознавством рекомендується користуватися системою, комплексом методів) людська діяльність може бути ефективною.

Використання кожного методу, який веде до досягнення наміченої мети, не довільно, спирається на досягнуті знання, накопичений практичний досвід. Ефективним є вживання в якості методу пізнаних законів, причинних і інших форм зв'язків. Звідси витікає, що відмінність між теорією і науковим методом відносна. Сповна коректне твердження: науковий метод — це застосування теорії.

Пропоновані наукою для здійснення цілеспрямованої і ефективною діяльності методи застосовуються впорядковано і системно з врахуванням їх субординації і координації. Експертному пізнанню також властиві впорядкованість, системність методів. Вона реалізується в наукових методиках експертиз, стадіях експертного дослідження. Систематизація методів може проводитися з різними цілями і за різними підставами, зокрема: за змістом і рівнем спільності, за галуззю знання (або джерелу зародження і формування методу як системи знань), і видах експертиз і ін.

Спираючись на філософські, суспільствознавчі і природничі класифікації методів дослідження, стосовно експертно-пізнавальної діяльності можна провести систематизацію методів, що враховує міру спільності, їх субординацію. Тоді загальна система методів експертного дослідження представляється в наступному вигляді:

- Загальний діалектико-матеріалістичний метод (до того ж рівня відносяться і методи “традиційної” логіки).

- Загальні (загальнопізнавальні) методи: спостереження, вимір, опис, планування, експеримент, моделювання і ін.
- Особливі інструментальні, допоміжно-технічні методи, які застосовуються в так званому “емпіричному пізнанні”.
- Спеціальні методи, функції яких, на нашу думку, виконують спеціалізовані методики експертного дослідження.

Діалектико-матеріалістична теорія визначає методологічні початки всякої діяльності і, звичайно, експертного пізнавального процесу. В той же час вона як метод пізнання не підміняє і не виключає, а передбачає вживання в конкретно-практичному знанні загальних і особливих методів дослідження, своєрідних прийомів, залежних від конкретного завдання і предмету дослідження.

У арсеналі методів експертного дослідження, так само як і в будь-якому науковому і практичному пізнанні, істотне значення мають діалектичні і формально-логічні категорії, методи (операції), що визначають образ правильного мислення, який веде до дійсного знання. У діяльності експертів втілюються логічні операції (методи): аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, ідеалізація і формалізація, побудова висновків шляхом індукції і дедукції, коротше кажучи, всі закони і операції логіки.

В той же час не слід ототожнювати філософські категорії і конкретно-наукові поняття значної міри спільності, у тому числі методи. Сповна допустиме виділення загальних і особливих методів і розгляд їх на особливих рівнях. У пізнавальній діяльності експерта широке застосування отримують і такі загальні методи, як спостереження, вимір, опис, висунення гіпотез, планування, моделювання, експеримент та інші, які також складають основу методично правильного, успішного дослідження [17].

Вказані методи виправдано називати загальними (або загальнопізнавальними), якщо співвідносити їх з суто особливими методами і прийомами (наприклад, з інструментальними методами), вихідною методичною основою яких може бути спостереження, вимір, опис і т.п.

До особливих методів експертного дослідження можна віднести, перш за все, інструментальні (або так звані фізичні, хімічні, фотографічні, атоматизовано-обчислювальні і т. д.), такі, що реалізуються в судовій експертизі для вирішення своєрідних практичних завдань [35]. Ці методи дійсно є особливими, якщо їх порівнювати із загальнопізнавальними методами спостереження, виміру, описи і іншими загальними методами. В даний час судові експерти мають в своєму розпорядженні ефективні високотехнологічні інструментальні методи, прийоми і засоби для вирішення всіляких питань. Завдяки динамічній еволюції різних галузей знань арсенал науково-технічних методів і засобів судової експертизи постійно збагачується досконалішими приладами, апаратурою і пристроями. Для їх застосування розробляють спеціальні способи і прийоми, що враховують не лише їх загальні дослідницькі можливості, але і особливості об'єктів судової експертизи і своєрідність завдань експертного дослідження. Систематизація таких прийомів на основі повного розкриття всіх можливостей апаратури, приладів дозволяє сформулювати загальні принципи і особливі методики застосування інструментальних засобів дослідження.

Отже, особливі, інструментальні методи дослідження — це сукупність прийомів (способів) застосування технічних засобів, використовуваних при дослідженні об'єктів судової експертизи для вирішення питань, що відносяться до предмету експертизи. В той же час слід враховувати, що особливі, інструментальні методи при проведенні експертиз використовуються на основі і в розвиток загальних методів дослідження. Застосування останніх також повинно зважати на специфіку вирішуваних завдань і особливості досліджуваних об'єктів. У розвиток їх в науці можуть розроблятися і застосовуватися на практиці суто робочі методики (зокрема, про методики судово-економічних експертиз мова піде нижче).

Під спеціальними методами часто розуміють такі, які застосовуються у конкретній галузі знання і ні в якій іншій, використовуються для вирішення групи або певного типу завдань. У судовій експертизі функції спеціальних

методів, на нашу думку, виконують методики експертного дослідження. Річ у тому, що спроби визначити який-небудь метод в якості спеціального експертного виявляються безрезультатними:

- по-перше, немає жодного методу і навіть прийому, який не знаходив би застосування в різних видах пізнання (або видах експертного дослідження);
- по-друге, на сучасному етапі розвитку наукового і практичного знання загальноприйнятою є концепція комплексного дослідження, синтезування отриманих результатів для раціонального і дійсного знання.

Цим умовам відповідає методика експертного дослідження як система методів, прийомів і технічних засобів. У її структурі (стосовно окремих типів і видів) формуються також загальні положення, що визначають напрями і стадії дослідження, об'єктивні критерії надійності і оцінки висновків експерта.

У пізнавальній діяльності експертові слід добиватися розумного поєднання, доповнення, уточнення і перевірки результатів дослідження, що отримуються різними методами; зважено користуватися ними комплексно (системно).

Істотною ознакою кожного типу (виду) експертизи є методика експертного дослідження. Під такою методикою експертизи прийнято розуміти систему науково обґрунтованих методів, прийомів і технічних засобів (приладів, апаратури, пристосувань), впорядкованих і цілеспрямованих для вирішення питань, встановлення фактів, що відносяться до предмету судових експертиз.

Поняття “методика” характеризується перш за все системою (сукупністю) методів. Це означає, що включені в її вміст, структуру методи застосовуються в певній послідовності (черговості), залежній і від поставлених завдань, і від умов, в яких ведеться дослідження. Методи і технічні засоби запозичуються з природничих, технічних, багатьох інших наук, але в експертизі вони застосовуються в трансформованому вигляді, що

обумовлюється своєрідністю завдань і специфічними об'єктами експертиз, і тому вони відрізняються якісно новими формами і процедурами їх реалізації — своєрідною системою використання ЕОМ, приладів і апаратів, а часом спеціальними пристроями, зв'язаними із стандартним устаткуванням. Кожен метод, прийом, технічний засіб, якщо узяти його окремо, знаходить застосування при проведенні різних видів судової експертизи, не говорячи вже про те, що він може використовуватися в багатьох сферах людської діяльності [37]. У методиках експертизи ці методи об'єднані, систематизовані і цілеспрямовано використовуються для вирішення конкретних питань, що є предметом експертизи; при науковій розробці методик враховується специфіка досліджуваних об'єктів, характер здобутої з речових доказів і інших об'єктів інформації, юридична процедура судової експертизи.

Слід розрізняти загальну і особливу методики того чи іншого виду судової експертизи, рівні їх розвитку. Особливі методики створюються по окремих видах і різновидах експертизи. Наприклад, в судово-технічній експертизі є особливі методики для дослідження реквізитів документів, ідентифікації і диференціації матеріалів, з яких виготовляються документи (папір, чорнила і т. д.). В той же час в цілому судово-технічна експертиза документів і інші судові експертизи мають загальні положення методики експертного дослідження, об'єднані єдністю завдань, предмету, спільністю властивостей, що вивчаються, і ознак об'єктів різних видів експертиз. Загальні і особливі методики для кожного виду експертиз детально досліджуються у відповідних посібниках, методичних листах і т. д.

Методи дослідження завжди цілеспрямовані, і тому їх в науці і на практиці співвідносять із завданням і об'єктом вивчення. Стосовно судової експертизи це означає, що вибір і застосування того або іншого методу залежать від предмету і об'єкту експертизи; інколи ж розробляються спеціальні системи методів, які в літературі іменуються методиками експертного дослідження. Конкретизація методик предметом і об'єктами експертизи вказує на взаємозв'язок: з'ясувавши предмет і об'єкт експертизи,

можна формувати методику дослідження, а у результаті зрозуміти суть судової експертизи. Вміст методик дослідження повинен розглядатися як істотна ознака кожного виду, різновиду судової експертизи.

Методичні основи економічних експертиз включають сукупність методичних прийомів, які застосовуються при експертному дослідженні господарських операцій, що відображують в обліку, в результатах ревізій і перевірок фінансової діяльності господарюючих суб'єктів.

Структуру методики проведення судово-економічної експертизи складають загальнонаукові та спеціальні методи (рис. 2.1.).

Рис. 2.1. Класифікація методів судово-економічної експертизи

Загальнонаукові методи дослідження в економічних експертизах включають, перш за все, аналіз і синтез, абстрагування і конкретизацію, індукцію і дедукцію, аналогію і моделювання, системний аналіз і інші методи дослідження навколишньої дійсності [51].

Конкретні наукові методичні прийоми економічної експертизи — це специфічні прийоми експертного дослідження, розроблені на основі досягнень практики, а також розвитку економічної і юридичної наук. Їх можна об'єднати в три групи:

- документальні;
- розрахунково-аналітичні;
- узагальнення і реалізації результатів експертизи.

Документальні прийоми — це дослідження облікових документів, різноманітні експертизи цих документів, перевірка нормативної правової бази їх складання і т. д. Застосовують названі методичні прийоми за умови, що виник збиток від господарських операцій, який відображують в первинній документації, реєстрах бухгалтерського обліку і звітності, а також стали об'єктами розслідування правоохоронними органами.

До розрахунково-аналітичних прийомів відносяться, перш за все, економічний аналіз, статистичні розрахунки, економіко-математичні методи. Економічний аналіз — система наукових прийомів, які використовуються в економічній експертизі для виявлення причинних зв'язків, що зумовили конфліктні ситуації в господарських операціях і процесах, які стали об'єктами розслідування правоохоронними органами. Статистичні розрахунки – прийоми, за допомогою яких експертиза може визначити якісні і кількісні характеристики досліджуваних господарських операцій і процесів, що не містяться безпосередньо у вихідній економічній інформації (бухгалтерському балансі розрахункових відомостях на заробітну плату і т. п.). Застосовуються вони при необхідності виробити уточнення наближених величин перейти від одних величин до точніших характеристик кількісних зв'язків і стосунків.

Економіко-математичні методи застосовуються в економічній експертизі при встановленні чинників, що впливають на результати господарської діяльності, з тим щоб врахувати їх на стадії дослідження загальних результатів роботи організацій.

Узагальнення і реалізація результатів експертизи включає зведення угруповання, систематизований виклад результатів у висновку експерта, вивчення зацікавленими особами цих висновків, оцінку і реалізацію слідством і судом їх результатів, призначення повторних або додаткових експертиз [73].

Сукупність методів, які обираються експертом-економістом, повинна забезпечувати об'єктивність та повноту дослідження всіх фактів господарської діяльності, що стала предметом розслідування правоохоронних органів. Таким чином, експерт-економіст повинен застосовувати такі способи, які б забезпечили дослідження всіх наявних матеріалів справи, що мають відношення до предмету судово-економічної експертизи, виявлення невідповідності даних документів фактично здійсненим господарським операціям та їх відображенню в бухгалтерському обліку та звітності.

2.2. Спеціальні методи судово-економічної експертизи

Методом судово-економічної експертизи є сукупність прийомів, які використовуються експертом-економістом при дослідженні документів бухгалтерського, статистичного, оперативного обліку, управлінського обліку записів рахункових регістрів в сукупності з документами цивільно-правового характеру і іншими матеріалами справи і складання висновку по поставлених перед ним питаннях, що входять в його компетенцію.

Судово-економічна експертиза є самостійним джерелом доказів, що відносяться до предмету доказів у відповідній ланці судової системи. Як самостійне джерело доказів судово-економічна експертиза використовує засоби наукового економічного аналізу вихідних даних, що містяться в інших доказах, залучених до справи.

Слідчий, прокурор, суддя, розслідуючи (розглядаючи) справу про розкрадання, посадові зловживання, спори між господарюючими суб'єктами, громадянами економічного характеру досліджують облікові документи і інші матеріали. Тому їм необхідне знання методів дослідження даних економіки, фінансів і бухгалтерського обліку; без цього неможливо самостійно проводити роботу, направляти діяльність ревізора, контролювати повноту і всебічність дослідження матеріалів, які проводить експерт.

Правову природу судово-економічної експертизи характеризують три ознаки:

- по-перше, в основі її лежить інформація про факти підприємницької діяльності, що володіє властивістю відносності до досліджуваної діяльності і досліджується для здобуття відомостей про інші факти (юридичні, доказові);
- по-друге, судово-економічна експертиза володіє процесуальною формою, передбаченою в законі як один із засобів доказу. Процесуальна форма експертизи виступає як гарантія достовірності отримуваних в результаті експертного дослідження відомостей про доказові факти;
- по-третє, вона підпорядкована визначеному законом процесуальному порядку здобуття і дослідження доказової інформації про факти підприємницької і іншої економічної діяльності.

Доказове значення експертизи втрачається, якщо при її проведенні ігнорується хоч би одна з ознак, що характеризують її правову природу (відсутній логічний процес пізнання, не дотримується процесуальна форма, порушується процесуальний порядок здобуття і дослідження доказової інформації) [74].

Згідно з вимогами матеріального і процесуального права загальними вимогами до методики дослідження предметів і документів є:

- зіставлення відомостей в документах з об'єктивною реальністю з метою виявлення невідповідності цих відомостей реальним результатам підприємницької діяльності (доходам) як предмету посягань і виявлення інтелектуального підлогу. Тим самим виявляється невідповідність відомостей з документів дійсним результатам підприємницької діяльності (доходам);

- аналіз і зіставлення фактів підприємницької діяльності (на відміну від документальної перевірки виконання законів і підзаконних актів, що проводиться податковими органами). Аналіз фактів підприємницької діяльності проводиться з метою визначення фактичних результатів підприємницької діяльності досліджуваної організації, виявлення недостовірних даних в звітності, представленій державі, і в документах, що є підставою для обліку і звітності;

- об'єктивність і повнота дослідження фактів підприємницької діяльності за період діяльності реальних розпорядників доходами (особа або групи осіб), отриманими від підприємницької діяльності; Об'єктивність і повнота виражаються в дослідженні всіх наявних відомостей, строгій відповідності висновків дослідження наявній інформації;

- побудова причинно-наслідкових логічних взаємозв'язків використання предмету посягань і невірогідності відомостей в документах, що передбачають юридичну оцінку дій відповідно до норм матеріального права; Логічні взаємозв'язки полягають в причинно-наслідковому зв'язку між розпорядженням доходами, невідповідністю відомостей в документах, обліку і звітності фактам і результатам підприємницької діяльності і матеріальними наслідками дій для власників доходів, які отримуються від використання майна, і держави;

- визначення негативних матеріальних наслідків дій винних осіб для власників майна і держави. Матеріальні наслідки визначаються у вигляді частини доходів від продажів продукції (товарів, робіт, послуг), доходів на

капітал і доходів від продажу власності, використаних або не використаних на користь підприємницької діяльності і таких, що не поступили державі у вигляді податків і обов'язкових платежів, в причинно-наслідковому зв'язку з невідповідністю документів фактичним обставинам підприємницької діяльності.

З метою визначення матеріальних наслідків злочину (правопорушення, порушення договірних стосунків) у сфері економіки виявляються свідомо помилкові відомості в договорах цивільно-правового характеру, первинних розпорядчих документах, бухгалтерському обліку і звітності, деклараціях про доходи підприємця — фізичної особи. Це відповідає ознакам умисної форми провини в порушеннях чинного законодавства, включаючи податкове [78].

Бухгалтерський облік і звітність мають важливе значення для реалізації принципу невідворотності покарання за збиток, заподіяний злочинами (правопорушеннями) матеріальним інтересам особи, суспільства і держави. Принцип невідворотності передбачає суцільний аналіз бухгалтерської звітності суб'єктів підприємницької і іншої економічної діяльності з метою виявлення ознак злочину (правопорушень) і порушень договірних відносин [77].

У кримінальному, цивільному і арбітражному процесі судово-економічна експертиза ставить перед собою завдання визначення засобами економічного аналізу ознак винності і встановлення заподіяного злочином (правопорушенням) або порушенням договірних відносин збитку. Це накладає відповідні зобов'язання на експерта-економіста у виборі методики дослідження своїх об'єктів.

Повнота визначення збитку є серйозною проблемою сучасного стану судових економічних досліджень. До теперішнього часу практично не визначається збиток у зв'язку з інтелектуальним підлогом в документах, що надають право на судовий захист.

На відміну від перевірки документального підтвердження бухгалтерського обліку і звітності, при дослідженні документів

недостовірність звітності виявляється зіставленням наявних в ній відомостей з пізнаною об'єктивною реальністю. Критерієм недостовірності звітності в цьому випадку є невідповідність її показників реальним результатам діяльності.

В радянській практиці як критерій недостовірності бухгалтерської звітності розглядалася невідповідність фактичних витрат матеріальних цінностей і грошових коштів відомостям бухгалтерського обліку. Недостовірність звітності виявлялася засобами так званого фактичного контролю, включаючи інвентаризації, контрольні заміри виконаних робіт, контрольні запуски сировини у виробництво або виходу продукції з одиниці сировини і ін.

Суть фактичного контролю зводилася до зіставлення даних бухгалтерського обліку з фактичною наявністю матеріальних цінностей на складі або фактичним використанням матеріальних цінностей, фактично витраченими грошовими коштами. При цьому, з одного боку, не бралася під сумнів достовірність облікового залишку або даних обліку про використання матеріальних цінностей, витратах грошових коштів.

З іншого боку, фактична наявність або витрата цінностей на момент фактичної перевірки не відповідали технологічним умовам в часі скоєння злочину. На достовірності результатів фактичного контролю негативно позначалися також технічні труднощі перерахунку, перемірювання, переважування і інших прийомів визначення фактичної наявності цінностей або їх використання.

В цілому засоби фактичного контролю за достовірністю звітності не завжди досягали реального результату із-за їх теоретичної неспроможності і обмежених технічних можливостей [81].

Вільна підприємницька діяльність в сучасних умовах ринкової економіки зумовила корінні зміни як в теоретичному трактуванні збитку від злочинних посягань (правопорушень, порушень договірних стосунків), так і в методичних підходах до його визначення. Основним методом визначення

збитку стає економічний аналіз бухгалтерської звітності по правилах наукового логічного мислення в процесі пізнання предмету.

Способи спричинення збитку державі і власникам доходів, при використанні їх майна, способи скриття збитку в обліку і звітності, а також розмір заподіяної матеріальної шкоди визначаються при СЕЕ (судово-економічній експертизі) невідповідністю документів, що мають юридичне значення, фактичним господарським операціям, цілям і результатам підприємницької діяльності. Розмір збитку встановлюється виходячи з об'єктивного економічного вмісту еквівалентного обміну продуктами підприємницької діяльності. Еквівалентний обмін продуктами підприємницької діяльності здійснюється з використанням грошей як загального еквіваленту або без такого при товарообмінних операціях, коли гроші використовуються як функція міри вартості.

Наявні в матеріалах справи відомості про невідповідність доходів продавця і затратах його покупців, по даній сукупності операцій, приводяться у відповідність з об'єктивною тотожністю еквівалентного обміну:

$$T = D^1 \quad (1)$$

або

$$T = T^1 \quad (2)$$

або

$$T = T^1 + D^1, \quad (3)$$

де

T, T^1 — означає вартість товарного еквіваленту при натуральному обміні продуктами підприємницької діяльності (гроші використовуються як функція міри вартості),

D, D^1 — означає вартість грошового еквіваленту при обміні продуктами підприємницької діяльності (гроші використовуються як функція платіжного засобу).

Згідно з вказаною тотожністю сукупність еквівалентних (у грошовому і товарному еквівалентах) і безеквівалентних (у грошовому вимірі) витрат, які відповідають результатам підприємницької діяльності продавця, завжди об'єктивно дорівнює сукупності еквівалентних (у грошовому і товарному еквівалентах) затратам покупців у даного продавця.

Результати підприємницької діяльності кожного господарюючого суб'єкта як продавця відповідають за вартістю сукупності еквівалентних і безеквівалентних затрат, рівних за вартістю і відшкодовуваних за рахунок еквівалентних затрат його покупців. Еквівалентним затратам кожного покупця відповідає певна доля результатів підприємницької діяльності його продавця [89].

Спеціальні методи наукового економічного аналізу в СЕЕ дозволяють визначити:

- весь результат підприємницької діяльності, включаючи і той, який не відображений в первинних документах, бухгалтерському обліку і звітності (неконтрольований дохід);
- частину результату підприємницької діяльності, відповідну збитку для власників доходів і держави у сфері економіки (привласнені або розтрачені доходи від продажів, включаючи не сплачені державі податки і обов'язкові платежі).

Повнота визначення збитку від злочинного посягання (порушення договірних стосунків) відповідно до виявлених умисних порушень законів і підзаконних нормативних актів (положень договорів) досягається, по-перше, порівнянністю відображення предмету посягань з об'єктивною реальністю і, по-друге, певною послідовністю дослідження документів бухгалтерського обліку і звітності.

Порівнянність відображення предмету посягань в обліку і звітності з об'єктивною реальністю забезпечується при порівнянні результативних показників звітності з вимогами об'єктивних економічних законів еквівалентного обміну продуктами вільної підприємницької діяльності.

Виявлення ознак правопорушень в балансі організації засноване на вихідній теоретичній посилці про взаємозв'язки і єдність руху товару і руху грошей (вартісна оцінка товарів адекватна грошовій масі продажів товарів).

За відсутності інших, окрім балансу, об'єктів експертизи і відомостей, що відносяться до предмету експертизи, в інших матеріалах справи висновок експерта у справі дається за результатами аналізу балансу.

Послідовність дослідження документів бухгалтерського обліку і звітності будується "від балансу до первинного документа", коли спотворення інформації в первинному документі є конкретним проявом спотворень в самій бухгалтерській звітності. Відповідно до поняття економічного злочину первинні розпорядчі документи зі свідомо помилковими даними підтверджують канали безвідплатного вилучення предмету посягань.

За наявності в матеріалах справи, поряд з балансом, інших об'єктів дослідження, у тому числі реєстрів бухгалтерського обліку і первинних розпорядчих документів, дослідження проводиться в наступній послідовності:

- по балансу організації встановлюються розмір і способи виникнення збитку;
- по реєстрах бухгалтерського обліку підтверджуються результати аналізу балансу і встановлюється конкретний механізм вилучення доходів, включаючи невідповідність системи бухгалтерського обліку предмету продажів і обороти по рахунках бухгалтерського обліку, які відповідають способам виникнення збитку (привласненню і (або) розтраті доходів від підприємницької діяльності);
- по первинних розпорядчих документах встановлюються конкретні операції з грошовими коштами, відповідні виникненню збитку (безвідплатному вилученню доходів від підприємницької діяльності). Тим самим виявляються джерела відшкодування збитку [51].

В умовах становлення ринкової економіки поняття « економічна злочинність» стало одним із центральних кримінологічних понять. Як свідчать статистичні дані та матеріали перевірок державних органів контролю, останнім часом спостерігається значне зростання кількості злочинів у сфері господарської діяльності [57].

Зростання кількості та видів економічних злочинів потребують здійснення їх класифікації з метою подальшого розслідування. Криміналістична класифікація економічних злочинів, за Г.А.Матусовським, наведена на рис. 2.2.

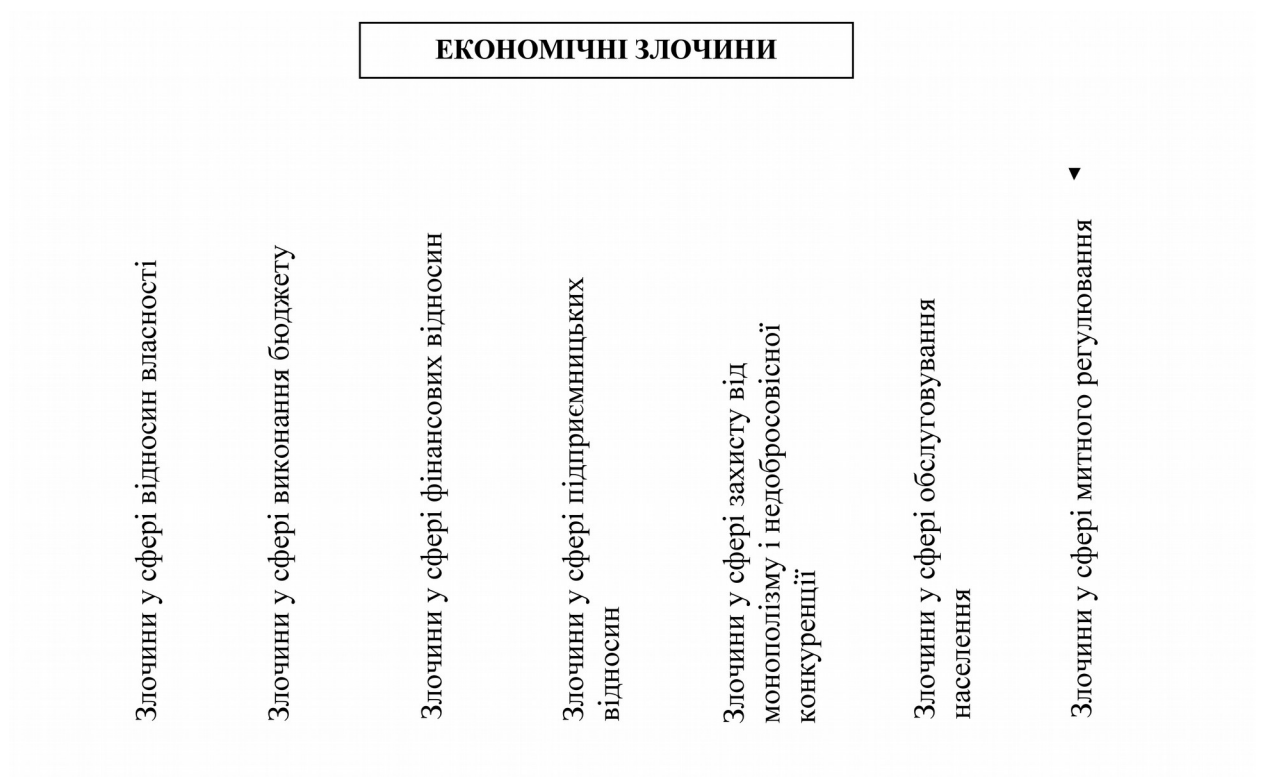

Рис . 2.2. Класифікація економічних злочинів (за Г.А. Матусовським) [43]

На думку Г.А. Матусовського, така класифікація має важливе значення для вдосконалення методик розслідування окремих видів (груп) злочинів, які вже застосовувалися або тільки створюються [43]. Результативність боротьби з економічними злочинами потребує обґрунтування та розробки методик здійснення економічного контролю та судово-економічної експертизи.

Проведений аналіз методів судово-економічної експертизи дозволяє припустити доцільність комплексного їх використання. Так, застосування методу аналізу в методиці судово-економічної експертизи дозволяє за допомогою поділу явища, що досліджується, на складові елементи, встановити окремі факти господарської діяльності.

Комплексне використання зазначених загальнонаукових та спеціальних методів судово-економічної експертизи полегшує роботу експертів та сприяє розкриттю економічних злочинів.

Дослідження методів та способів, які використовуються в процесі експертного дослідження, дозволили зробити висновок, що головним призначенням методів судово-економічної експертизи є виявлення різноманітних протиріч між відповідними економічними та фінансовими показниками, що містяться в облікових документах.

В умовах поглиблення процесу економічних реформ в Україні та зростання кількості економічних злочинів проведення судово-економічної експертизи потребує комплексного підходу до її проведення з використанням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

3.1. Організація судово-економічної експертизи

Судово-експертну діяльність в Україні здійснюють такі державні спеціалізовані установи: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, Служби безпеки та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

До проведення судових, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися крім судових експертів також інші фахівці з відповідних галузей знань [44].

Правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності в Україні з метою забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання

досягнень науки і техніки, визначає Закон України "Про судову експертизу" від 25 лютого 1994 року [64].

Правові основи призначення і проведення судових експертиз визначає Закон "Про судову експертизу", кримінально-процесуальний (КПК), цивільний процесуальний (ЦПК) та господарський процесуальний (ГПК) кодекси України та інші нормативно-правові акти

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою, встановлено інші правила ніж ті, що передбачено законодавством України про судову експертизу, в цих випадках застосовуються правила міжнародного договору.

Серед основних завдань Мін'юсту є організація експертного забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних розробок у галузі судової експертизи, контроль діяльності підвідомчих науково-дослідних інститутів судових експертиз, координація роботи центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи, атестація судових експертів, ведення Реєстру атестованих судових експертів та здійснення контролю за їх діяльністю.

Особа або орган, які призначають судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких внесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, а у деяких випадках, передбачених чинним законодавством - іншим фахівцям із відповідних галузей знань. Причому, експертизи і висновки спеціалістів проводяться експертними установами відповідно до регіональних зон їхнього обслуговування.

Підставою для проведення експертиз в експертній установі є передбачений законом процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом). Інші дослідження проводяться за письмовою заявою замовника з обов'язковим визначенням його реквізитів, а також питань, що підлягають вирішенню (додаток А).

Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності покладається на міністерства і відомства, в систему яких входять державні спеціалізовані експертні установи. Для розгляду найбільш важливих питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, при Міністерстві юстиції України створюється Координаційна рада з проблем судової експертизи.

На Координаційну раду з проблем судової експертизи покладається обговорення та розробка рекомендацій з таких питань:

- забезпечення найбільш повного задоволення потреб судів, органів дізнання і досудового слідства в судово-експертних дослідженнях;
- розвитку мережі судово-експертних установ та збільшення обсягів і видів судових експертиз, впровадження нових видів експертиз;
- удосконалювання процесуального законодавства України щодо проведення судової експертизи;
- узгодження відомчих нормативних актів (положень, інструкцій, наказів), що регламентують порядок проведення судових експертиз та діяльність установ і служб судових експертиз;
- створення нових видів судових експертиз, організаційні та методичні засади яких потребують об'єднання зусиль судово-експертних установ (служб) різних відомств;
- визначення актуальності і пріоритетності основних напрямів науково-дослідних робіт і конкретних тим, які вимагають спільного і погодженого розроблення, та редакційно-видавничої діяльності з питань судової експертизи;
- вдосконалювання організаційних основ проведення міжвідомчих комплексних експертиз;
- обміну науково-технічною інформацією та статистичними даними за профілем діяльності;
- розроблення загальних положень щодо атестації судових експертів та діяльності відомчих експертно-кваліфікаційних комісій;

- вдосконалювання форм науково-методичної роботи з посадовими особами, які призначають судові експертизи;
- формування державного реєстру судових експертів;
- загальних вимог щодо підготовки кадрів для судово-експертних установ та підвищення їх кваліфікації;
- організації міжвідомчого інформаційного банку судових експертиз;
- проведення міжвідомчих науково-методичних конференцій, семінарів, шкіл з проблем судової експертизи;
- встановлення і розвитку міжнародного співробітництва та обміну науково-технічними досягненнями в галузі криміналістики і судової експертизи;
- здійснення інших організаційних заходів, спрямованих на розвиток діючих і впровадження нових видів судових експертиз.

Проведення науково-дослідними установами судових експертиз наукових розробок із питань організації та проведення судових експертиз, а також проведення експертиз у кримінальних та адміністративних справах спеціалізованими установами фінансується за рахунок Державного бюджету України.

Проведення інших експертних досліджень і обстежень державними спеціалізованими установами здійснюється за рахунок замовника. Інші роботи державні спеціалізовані установи, а також фахівці, що не є працівниками цих установ виконуються на договірних засадах [47].

Перелік державних платних послуг, що надаються науково-дослідними інститутами судових експертиз Міністерства юстиції, затверджений постановою КМУ від 27.07.11, до яких належать:

проведення судових експертиз у цивільних та господарських справах, а також справах адміністративної юрисдикції (адміністративних справах);
 проведення на замовлення фізичних та юридичних осіб експертних досліджень із застосуванням засобів і методів судової експертизи, результати якої оформлюються як висновки експертних досліджень;

проведення навчання (стажування) фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, з метою присвоєння (підтвердження) кваліфікації судового експерта у порядку, встановленому Законом України: "Про судову експертизу"; проведення наукових робіт та наукових і науково-технічних експертиз [64];

підготовка, видання та розповсюдження збірників наукових робіт та методичних посібників;

проведення науково-практичних семінарів, конференцій, симпозіумів із питань теорії та практики судової експертизи та криміналістики.

Охорона приміщень і територій установ судових експертиз забезпечується Міністерством внутрішніх справ за рахунок коштів, що виділяються йому для цієї мети з державного бюджету.

На працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального і соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України "Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні" [26].

Установи, організації та підприємства, незалежно від форм власності, зобов'язані надавати державним спеціалізованим установам, що проводять судові експертизи, за їх запитом натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення і оновлення методичної і нормативної бази судової експертизи.

Керівники державних спеціалізованих установ за згодою органа або особи, що призначили судову експертизу, мають право включати до складу експертних комісій фахівців інших держав. Такі спільні експертні комісії здійснюють судові експертизи за нормами процесуального законодавства України. Плата іноземним фахівцям за участь у судовій експертизі та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюється за домовленістю сторін.

Державні спеціалізовані установи, що виконують судові експертизи, користаються правом встановлювати міжнародні наукові зв'язки з установами криміналістики інших держав, проводити спільні наукові конференції, обмінюватися науковою інформацією та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики.

Особа, що залучається до проведення експертизи, повинна відповідати ряду вимог.

Відповідно до ст. 10 Закону України "Про судову експертизу", судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань [25].

Окрім того, судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та атестацію, отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Керівним працівникам і спеціалістам науково-дослідних інститутів Міністерства юстиції України залежно від посади і стажу, досвіду роботи, наукового ступеня і рівня професійних знань присвоюються такі кваліфікаційні класи судових експертів (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Кваліфікаційні класи судових експертів НДІСЕ Міністерства юстиції України

Кваліфікаційні класи	Посада
Судовий експерт вищого кваліфікаційного класу	Директор, заступник директора, завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник
Судовий експерт першого кваліфікаційного класу	Директор, заступник директора, завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, головний науковий співробітник, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник
Судовий експерт другого кваліфікаційного класу	Завідувач наукового підрозділу, вчений секретар, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник

Судовий експерт третього кваліфікаційного класу	Старший науковий співробітник, науковий співробітник
---	--

продовження таблиці 3.1.

Судовий експерт четвертого кваліфікаційного класу	Науковий співробітник, молодший науковий співробітник
Судовий експерт п'ятого кваліфікаційного класу	Молодший науковий співробітник

Присвоєння кваліфікаційного класу працівнику науково-дослідного інституту судових експертиз є підставою для присвоєння йому рангу державного службовця та виплати доплат за ранг згідно з чинним законодавством.

У системі Міністерства юстиції України створюються: експертно-кваліфікаційні комісії (ЕКК) науково-дослідних інститутів судових експертиз.

Комісії формується з постійних членів та змінного складу (рис. 3.2.).

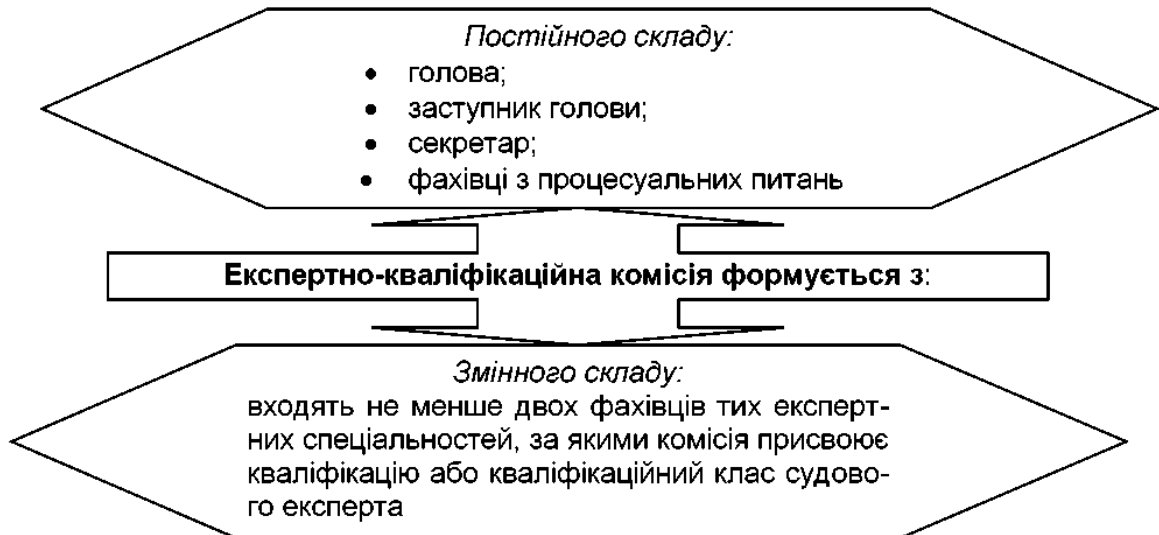

Рис. 3.2. Порядок формування експертно-кваліфікаційної комісії

Змінного складу: входять не менше двох фахівців тих експертних спеціальностей, за якими комісія присвоює кваліфікацію або кваліфікаційний клас судового експерта

Конкретні терміни, а також графік проведення атестації затверджуються наказом директора інституту і доводяться до відома працівників, які атестуються.

На кожного працівника, який підлягає атестації, до комісії не пізніше як за два тижні подається характеристика і подання, складені і підписані його безпосереднім керівником.

Працівник має бути попередньо ознайомлений із складеною на нього характеристикою. У разі, коли він не згоден з відомостями, що відображені в характеристиці, керівник вносить її на обговорення колективу відповідного підрозділу, пропозиції якого разом із характеристикою подаються до комісії.

Свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта дійсне протягом п'яти років для працівників інститутів та інших державних експертних структур і трьох років - для громадян, що працюють у підприємницьких структурах або проводять судові експертизи за разовими договорами. Термін дії свідоцтва подовжується після підтвердження експертом своєї кваліфікації, про що ставиться відповідна позначка у свідоцтві [21].

Кандидати на одержання кваліфікації за спеціальністю економічної експертизи можуть атестуватися за такими експертними спеціальностями:

1. Дослідження документів бухгалтерського та податкового обліку і звітності.
2. Дослідження документів про фінансово-кредитні операції.
3. Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій.

Фахівці, яким присвоєна кваліфікація судового експерта, вносяться до Реєстру атестованих судових експертів відповідно до ст. 9 Закону України "Про судову експертизу" [25].

Реєстр атестованих судових експертів є офіційною автоматизованою системою обліку спеціалістів, яким органи дізнання, досудового слідства, суди мають переважно доручати проведення судових експертиз

До Реєстру атестованих судових експертів вносять такі дані про спеціалістів:

- реєстраційний номер;
- прізвище, ім'я та по батькові судового експерта;
- дата включення до Реєстру;
- вид експертизи, експертна спеціальність;
- адреса, телефон, факс судового експерта державної, підприємницької структури або судового експерта-громадянина;
- назва експертно-кваліфікаційної комісії, дата та номер її рішення;
- номер та термін дії свідоцтва;
- кваліфікаційний клас судового експерта.

Кожному судовому експерту в Реєстрі присвоюється особистий реєстраційний номер, що складається з:

букви Д - для судових експертів державних структур;

П - для судових експертів підприємницьких структур;

Г - для судових експертів-громадян;

порядкового номера державної реєстрації;

року реєстрації.

Підставою для виключення з Реєстру є рішення експертно-кваліфікаційної комісії державної структури:

про позбавлення кваліфікації судового експерта та кваліфікаційного класу;

про скасування свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта через визнання судового експерта недієздатним або його засудження.

Підготовку фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, повинні здійснювати вищі навчальні заклади.

Першим позитивним кроком в організації підготовки експертів-економістів сьогодні можна вважати введення в навчальні плани вищих навчальних закладів економічних спеціальностей курсу "Судово-облікова (судово-економічна) експертиза".

Спеціалізація та підвищення кваліфікації співробітників державних експертних установ проводиться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України.

Експерт-економіст повинен бути високоосвіченим спеціалістом у галузі бухгалтерського та податкового обліку, економічного контролю та аналізу, фінансового і господарського права. Він повинен поєднувати фундаментальну наукову підготовку та глибокі практичні навички, безперервно поповнювати свої професійні знання, володіти високими громадянськими якостями.

Як правило, спираючись на інформацію первинних документів, облікових реєстрів, фінансової і податкової звітності та акти документальних ревізій і перевірок, експерт-економіст повинен вирішувати широке коло питань, які відносяться до різних сфер економічних знань.

Тому експерт-економіст повинен володіти всіма загальнотеоретичними дисциплінами в обсязі, що потребується для точної оцінки правильності фінансування, кредитування, організації бухгалтерського та податкового обліку, постановки внутрішнього контролю, складання фінансової та податкової звітності на підприємствах різних форм власності.

Окрім того, експерт-економіст повинен знати:

- дисципліни загальноекономічного циклу: мікро- та макроекономіку, статистику, фінанси, грошовий обсяг і кредит, основи управління, маркетинг та інші;
- спеціальні дисципліни: бухгалтерський та податковий облік, економічний аналіз, різні галузі права, теорію економічного контролю, міжнародні стандарти та національні нормативи аудиту, контроль та ревізію, оподаткування, господарське, валютне та антимонопольне

законодавство, можливості кримінальних та інших спеціальних експертиз, процесуальні норми організації та методології проведення ревізій, аудиторських перевірок та судових експертиз;

- основи технології конкретної галузі господарства, її економіку методи прогнозування та кредитування підприємств відповідно до їх спеціалізації, особливості обліку і звітності різних галузей суспільної діяльності для того, щоб мати можливість надати точні та повні відповіді на економічні питання, що відносяться до різних галузей господарства;
- можливості сучасних технічних засобів збору, передачі та обробки економічної інформації для використання їх в експертній діяльності.

Для забезпечення належного професійного рівня фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і отримали кваліфікацію судового експерта, крім тих, які мають науковий ступень, один раз на три роки повинні пройти стажування в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України та підтвердити рівень своїх професійних знань

Вивчення потреб у підготовці, спеціалізації та підвищенні кваліфікації експертів, а також розроблення пропозицій щодо задоволення цих потреб здійснюються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Судово-експертна діяльність здійснюється за принципами законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. Гарантії незалежності судового експерта і правильність його висновків забезпечуються:

- процесуальним порядком призначення судового експерта;
- заборонаю під загрозою передбаченою законом відповідальності втручатися будь-кому в процес здійснення судової експертизи;
- існуванням установ судової експертизи, незалежних від органів дізнання та попереднього слідства;

- створенням необхідних умов для діяльності експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;
- кримінальною відповідальністю експерта за надання свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної експертизи;
- присутністю учасників процесу у передбачених законом випадках при проведенні судової експертизи [31].

Запрошені особи стають експертами лише після того, як слідчий відповідно до ст. 244 КПК винесе постанову, а суд відповідно до ст. 356 КПК – ухвалу про призначення судово-економічної експертизи. При виконанні експертизи поза експертною установою слідчий може сам обрати експерта з числа осіб, компетентних у галузі бухгалтерського обліку, контролю і аналізу господарської діяльності та незацікавлених у наслідках розслідування справи.

Не можуть бути експертами особи, що визнані відповідно до закону недієздатними, а також ті, які мають судимість.

Переконавшись, що особа, вибрана в якості експерта, відповідає зазначеним вимогам, слідчий (суд) повинен вручити йому постанову про призначення експертизи, роз'яснити права та обов'язки експерта, попередити про кримінальну відповідальність за відмову від виконання обов'язків і злісне ухилення від явки за вимогою слідчого чи суду (ст. 385 КК), за надання свідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК), а також за розголошення даних попереднього слідства (ст. 387 КК) або про адміністративну відповідальність згідно за ст. 185⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП). Співробітник експертної установи попереджається лише за надання свідомо неправдивого висновку, тому що виконання експертизи є його службовим обов'язком.

Закон України "Про судову експертизу" [25 ст. 12] та інструкції Міністерства юстиції України передбачають ряд обов'язків експерта-економіста. Основними обов'язками експерта є:

1. Прийняти до виконання доручену йому справу.
2. Повідомити в письмовій формі особу або орган, які призначили експертизу, про неможливість її проведення, якщо поставлене питання виходить за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові матеріали не були отримані.

3. З'явитися за викликом особи або органу, які призначили експертизу, для допиту з приводу проведеної експертизи чи повідомлення про неможливість її проведення.

4. З дозволу особи або органу, які призначили експертизу, проводити дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи сторін у цивільних і арбітражних справах.

5. Заявити самовідвід за певних, передбачених законом, обставин. Підставами для відводу судового експерта (згідно зі ст. 18 і 19 ЦПК, ст. 31 ГПК, ст. 79 КПК) є такі причини:

- якщо експерт особисто, прямо чи опосередковано зацікавлений у результаті справи;
- якщо він є родичем сторін або інших осіб, що беруть участь у справі;
- якщо судовий експерт знаходиться в особливих відносинах з особами, які беруть участь у справі;
- якщо він проводив ревізію, матеріали якої стали підставою порушення даної справи;
- якщо експерт знаходиться у службовій чи іншій залежності від сторін, інших осіб, які беруть участь у справі;
- якщо експерт є некомпетентним;
- за наявності інших обставин, що викликають сумнів в його об'єктивності.

За цими ж причинами експерт зобов'язаний заявити самовідвід, хоча особисто він може вважати, що вказані обставини не заважають його участі у справі.

Чинне законодавство надає експерту певні права, котрі повинні забезпечити йому реальні можливості об'єктивного виконання ним своїх процесуальних обов'язків. Зокрема, експерт має право:

1. Знайомитися з матеріалами справи, які стосуються експертизи.
2. Порухувати клопотання про надання додаткових та нових матеріалів, що необхідні для вирішення поставлених питань
3. З дозволу особи або органу, які призначили експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих і судових дій, порушувати клопотання, що стосується проведення експертизи, та задавати відповідні запитання особам, яких допитують.
4. Вказувати у висновку експертизи на факти, які мають значення для справи, про які йому не були поставлені питання.
5. У випадку незгоди з іншими членами експертної комісії, скласти окремий висновок експертизи.
6. Викладати письмово відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту.
7. Оскаржувати в установленому порядку дії та рішення особи або органу, які призначили експертизу, що порушують права експерта або порядок проведення експертизи.
8. На забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав. Скарги на рішення та дії органів дізнання або слідчого експерт може направити прокурору особисто або через особу, дії якої оскаржуються.

В останньому випадку скарги на протязі доби підлягають передачі прокурору з поясненнями органу дізнання чи слідчого. Чинне законодавство надає прокурору три доби для розгляду скарги та відповіді експерту. У разі

відхилення скарги експерта, у відповіді повинні бути чітко сформульовані причини, з яких скаргу визнана безпідставною.

При призначенні та проведенні експертизи закон також наділяє обвинувачуваного широкими правами, які забезпечують йому можливість захисту своїх законних інтересів. Слідчий повинен роз'яснити обвинувачуваному його права під час ознайомлення його з постановою про призначення експертизи.

Зокрема, відповідно до ст. 69 КПК при призначенні та проведенні експертизи звинувачений має право:

- заявити відвід експерту;
- просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;
- просити про постановку перед експертизою додаткових питань;
- давати пояснення експерту;
- надавати експерту додаткові документи;
- знайомитися з матеріалами експертизи та висновками експерта;
- порушувати клопотання про призначення повторної чи додаткової експертизи.

Звинувачений має право заперечувати проти проведення експертизи у призначеній для цього установі. Підставою такого заперечення можуть бути обставини, що свідчать, наприклад, про особисту зацікавленість посадових осіб цієї установи в наслідках розгляду справи.

Чинне законодавство чітко розмежовує два процеси:

- збору матеріалів за справою на основі використання спеціальних економічних знань;
- доведення, що заснований на виявленні нових фактичних даних за допомогою знань експерта-економіста.

Тому існує перелік дій, які забороняються виконувати експерту-економісту:

- проводити експертизу без письмової вказівки керівника експертної установи (її структурного підрозділу), за винятком

експертиз, доручених йому безпосередньо після слідчого огляду, в якому він брав участь як спеціаліст, а також експертиз, які проводяться під час судового розгляду;

- самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені у наданих йому матеріалах неоднозначно. Якщо матеріали, отримані експертом-економістом від слідчого, суперечливі, експерт повинен давати відповідь на поставлені запитання, враховуючи зміст кожного документа, тобто давати декілька варіантів відповіді;
- проводити ревізії, брати участь у інвентаризації, а також самостійно отримувати будь-які відомості від звинувачених та інших учасників процесу за даною справою;
- проводити експертизу за матеріалами господарської діяльності підприємств та організацій, в яких він працює або працював раніше;
- кваліфікувати правопорушення, вирішувати питання, які виходять за межі компетенції експерта-економіста та вирішення яких входить до повноважень слідства чи суду;
- розголошувати без дозволу прокурора, слідчого та особи, яка проводить дізнання, дані попереднього слідства;
- вступати в контакти, не передбачені порядком проведення експертизи, з будь-якими особами, якщо такі особи прямо чи побічно стосуються експертизи;
- зберігати кримінальні, цивільні та господарчі справи, а також речові докази та документи, що є об'єктами експертизи, поза службовим приміщенням.

Разом із тим, хоча експерт не має право самостійно збирати матеріали, необхідні для проведення судово-економічної експертизи, він може брати участь у слідчих діях (проведення обшуку, виїмки документів, допитах

тощо), метою яких є отримання нових або уточнення даних, які вже отримало слідство. Однак всі ці дії повинні бути зафіксовані в протоколах слідчих дій.

Відповідно до ст. 4 Закону України "Про судову експертизу" судовий експерт на підставах і в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до відповідальності: дисциплінарної, матеріальної, адміністративної, кримінальної.

Важливе значення для успішного проведення судово-економічних експертиз має належне інформаційне забезпечення.

Перелік матеріалів, що направляється експерту-економісту, залежить, перш за все, від питань, поставлених перед ним слідчим або судом із конкретної справи. Як правило, для експертного дослідження направляються такі об'єкти:

- первинні документи, де зафіксовані господарські операції, які розглядаються у справі;
- бухгалтерські та інші облікові регістри, в яких відображаються ці операції;
- комп'ютерна інформація;
- форми фінансової та податкової звітності підприємства;
- акти проведених ревізій;
- матеріали інвентаризацій;
- інші офіційні документи (накази про прийом на роботу та звільнення працівників, трудові договори та контракти, договори про повну матеріальну відповідальність, посадові інструкції, різні довідки тощо);
- протоколи допитів обвинувачуваних і свідків, протоколи обшуку, огляду та виїмки документів;
- неофіційні документи, що мають значення для судово-економічної експертизи;
- висновки експертів інших галузей знань.

Однак основна діяльність експерта-економіста пов'язана з дослідженням облікових та інших економічних документів, які відповідно до ст. 99 КПК, можуть бути джерелами доказів із кримінальних справ.

У зв'язку із широким упровадженням комп'ютерних технологій в обліковий процес для оцінки і дослідження інформації, що зберігається в комп'ютері і на магнітних носіях, можуть бути використані дані нового виду судових експертиз – комп'ютерно-технічної. Зокрема, серед діагностичних питань, на які може відповісти експертиза комп'ютерних даних, можна виділити такі:

1. Яка бухгалтерська програма використана в комп'ютері?
2. Чи є дана програма ліцензійною (несанкціонованою) або копією, оригінальною розробкою?
3. Чи використовувалися для обмеження доступу до інформації паролі, приховані файли, програми захисту тощо? Який зміст прихованої інформації?
4. Чи можливо відновлення стертих файлів? Яке зміст відновлених файлів?

Оскільки результати комп'ютерно-технічної експертизи, особливо дослідження її програмного забезпечення, прямо залежать від збереження інформації на внутрішньому і зовнішньому магнітних носіях, необхідно при вилученні об'єктів і підготовки їх для експертизи, дотримуватися ряду правил, що виключають навмисне псування чи знищення даних, що зберігаються в комп'ютерах. У таких випадках, необхідна участь фахівця в області електронної обчислювальної техніки при проведенні слідчих дій, тому що для приховування інформації на комп'ютерах можуть бути встановлені спеціальні захисні програми, що за певних умов автоматично роблять повне чи часткове стирання інформації. Тому для збереження облікової інформації при розслідуванні кримінальних справ з економічних злочинів, вилучаються всі наявні на об'єкті комп'ютери і магнітні носії.

Експерт-економіст може досліджувати тільки ті документи, що вже оглянуті, знаходяться у справі і пред'явлені йому слідчим чи судом. У справі може знаходитися кілька екземплярів того ж самого документа, що дозволяє експерту більш усебічно досліджувати конкретну операцію. Якщо в основу дослідження покладена тільки ксерокопія документа, то експерт повинен згадати про це у своєму висновку. Другий і наступний екземпляри того ж самого документа, написані через копіювальний папір, не завжди є точними копіями першого екземпляра і для експерта-економіста вони є самостійними об'єктами дослідження.

Як і будь-який дослідний процес, проведення судово-економічних експертиз включає декілька стадій:

- організаційну (підготовчу);
- дослідницьку;

стадія узагальнення, оцінки та реалізації результатів (рис. 3.3).

Стадії процесу судово-економічної експертизи

Організаційна (підготовча) стадія включає:

- призначення фахівця – експерта – економіста;
- складання завдання на проведення експертизи керівником експертної установи;
- визначення експертом-економістом змісту завдання та постанови правоохоронних органів;
- підбір експертом-економістом нормативних актів, що регламентують фінансово-господарську діяльність підприємства;
- ознайомлення експертом-економістом зі справою та визначення можливості відповіді на поставлені питання;
- складання експертом-економістом плану-графіку судово-економічної експертизи

Рис. 3.3. Стадій процесу судово-економічної експертизи

Дослідницька стадія передбачає виконання експертом-економістом конкретних процедур дослідження наданих матеріалів і документів та участь у проведенні слідчих дій

Стадія узагальнення, оцінки та реалізації результатів судово-економічних експертиз передбачає складання експертного висновку, оцінку його слідчим, адвокатом та судом, розробку заходів із профілактики правопорушень

Слід зауважити, що провадження судово-економічної експертизи є системним дослідженням господарських процесів, у яких виникли проблемні

ситуації у правовідносинах, із метою встановлення доказів істини для їх правового регулювання.

3.2. Теоретико-організаційні засади підвищення ефективності проведення судово-економічної експертизи

Дослідити обставини та встановити істину за фактами господарського життя і за якими порушено кримінальну або цивільну справу, може лише експерт-економіст за допомогою судово-економічної експертизи.

Судово-економічна експертиза може застосовуватися лише в рамках судового процесу [6]. Чинним законодавством не визначено випадки обов'язкового призначення та проведення судово - економічної експертизи. Вичерпний перелік завдань, які вона повинна виконувати в судовому процесі також відсутній. Додатково ситуація ускладнюється й тим, що нерозуміння слідчим або судом завдань, які можуть бути поставлені для вирішення експертом - економістом, призводить до перевищення меж компетенції експерта або неможливості виконання окремих завдань. Тому вважаємо, що завдання судово-економічної експертизи знаходяться у безпосередньому взаємозв'язку з метою, яку переслідує суб'єкт призначення експертизи (слідчий, прокурор, суд) та визначаються об'єктами, що можуть бути надані для дослідження експерту-бухгалтеру.

Організація судово-економічної експертизи передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на її підготовку та проведення, що включає окремі дії з її налагодження та впорядкування. Базовими рівнями організації судово-економічної експертизи слід вважати організацію експертної діяльності та організацію судово-економічної експертизи за конкретною справою.

Організація експертної діяльності є сукупністю заходів з її регулювання, зокрема: координації роботи експертів шляхом видачі дозволів на проведення судово-економічної експертизи (свідоцтв судових експертів) та налагодження взаємодії та систематичного обміну інформацією між суб'єктом призначення судово-економічної експертизи та експертом-економістом. Визначальним у методиці оцінки результатів судово-економічної експертизи є розмежування понять “оцінка експертного висновку” та “оцінка судово-економічної експертизи”.

Оцінка експертного висновку передбачає перевірку його відповідності вимогам, які висуваються до форми та змісту; оцінка судово-економічної експертизи – процес визначення дотримання процесуального порядку проведення експертизи, прав та обов'язків учасників процесу, оцінки результатів експертизи. Оцінку експертного висновку необхідно проводити з точки зору дотримання наступних критеріїв: достовірності; коректності посилань на нормативно-правові акти; дотримання процесуальних вимог при проведенні судово - економічної експертизи. Здійснення оцінки судово-економічної експертизи можливе відповідними суб'єктами у двох напрямках: на підставі визначення її якості та ефективності. Напрями оцінки судово-економічної експертизи визначаються суб'єктами оцінки залежно від поставлених цілей (рис. 3.4.).

Згідно статті 97 Кримінально-процесуального кодексу України [38] проведення перевірки документів, на підставі яких може бути прийнято рішення про порушення кримінальної справи, має здійснюватися у термін, що не перевищує 10 днів. Враховуючи цю обставину, встановити обсяг дослідження, визначити його завдання та результативно провести перевірку без залучення фахівця просто неможливо.

Рис. 3.4. Взаємозв'язок цілей суб'єкта, що проводить оцінку, з напрямками оцінки судово-економічну експертизи

В свою чергу експерт-економіст, беручи участь в слідчих діях на місці подій, поглибить своє розуміння картини злочину та розширить перелік консультацій, які він може надавати слідчому в частині можливостей та меж експертних досліджень щодо вилучених речових доказів, а також при формулюванні завдань експертного дослідження.

Тому іншим важливим аспектом подальших перспектив використання в практиці кримінального судочинства фахівців-економістів виступає якість та ефективність їх роботи. Якість судово-економічної експертизи – це ступінь придатності застосування її результатів у ролі доказів за справою. Критеріями якості експертизи слід вважати: наявність помилок у експертному висновку, наявність документально обґрунтованих заперечень сторін у справі або третіх сторін, кваліфікація експерта-бухгалтера, дотримання ним процесуальних вимог, обрана експертом методика експертного дослідження.

Під ефективністю судово-економічної експертизи слід розуміти відповідність досягнутих в процесі її здійснення результатів поставленим завданням (встановленим вимогам до порядку проведення експертизи та

узагальнення результатів) та витратам на її організацію та проведення. Оцінку ефективності судово-економічної експертизи необхідно розглядати як системне поняття, у складі якого доцільно виділити чотири взаємопов'язані складові:

1) конкретність – встановлення фактів господарської діяльності, що суперечать чинному законодавству, завдають шкоди державним інтересам або збитків власникам та кредиторам;

2) суттєвість – визначення розміру коштів, що мають бути стягнуті у вигляді штрафних санкцій до бюджету та позабюджетних фондів;

3) комплексність – кількість рішень, прийнятих за результатами проведеного експертного дослідження, та їх зміст в контексті поставлених перед економістом-експертом завдань з боку слідчих та судових органів;

4) економічність – співвідношення коштів, витрачених на проведення експертизи, з вартісним вираженням одержаних результатів.

На окрему увагу заслуговує визначення оптимального етапу в процесі кримінального судочинства, на якому приймається рішення про залучення до роботи експерта-економіста та коректність формулювання цілей і завдань його діяльності. На нашу думку, запрошуючи експерта-економіста під час дізнання, правоохоронні органи можуть забезпечити:

- початкову коректність кваліфікації правопорушення;
- активізацію слідчих дій фахівцем з питань обліку;
- прискорення процесу встановлення картини злочину;
- мінімізацію втрат робочого часу експерта та слідчих.

У цьому випадку правоохоронні органи позбавляються необхідності формулювати конкретні завдання для експерта-економіста, які через їх недостатню обізнаність в питаннях економіки, обліку та фінансів, можуть не мати безпосереднього відношення до суті розслідуваної справи. Серед інших переваг такого підходу слід вказати наповнення справи конкретними матеріалами (даними бухгалтерського обліку та фінансовою звітністю), які мають доказову цінність, оскільки їх відбором та аналізом від самого початку

розслідування займався експерт-економіст. Загалом це розширить коло його професійних повноважень, а також підвищить рівень відповідальності та результативність роботи усієї слідчої бригади.

Судово-економічна експертиза знаходиться на межі економічної та юридичної наук і може існувати лише в рамках судового процесу. Враховуючи те, що під час експертизи досліджуються дані бухгалтерського обліку, вона є практичним видом діяльності в галузі господарського контролю. Недоліки в організації судово-економічної експертизи пов'язані з відсутністю єдиного підходу до трактування її базових понять. Аналіз змісту та призначення експертизи показали, що предметом експертизи є явища та процеси, що знайшли або повинні були знайти відображення в обліку, які досліджуються з точки зору їх законності, достовірності та доцільності в межах поставлених перед експертом питань. Узгодження понятійного апарату судово - економічної експертизи є основою для розробки практичних рекомендацій з удосконалення організації та методики проведення експертизи.

Підвищення якості проведення судово-економічної експертизи в Україні має здійснюватися на основі комплексного підходу до її організації з чітким розмежуванням таких рівнів як:

- 1) організація експертної діяльності загалом (загальнодержавний рівень);
- 2) організація судово-економічної експертизи за конкретною справою (сукупність взаємопов'язаних дій з проведення судово-бухгалтерської експертизи, призначеної за конкретною справою).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Panasyuk V., Cheresnyuk O., Sachenko S., Banasik A., Golyash I. Fuzzy-multiple Approach in Choosing the Optimal Term for Implementing the Innovative Project// Proceedings of 8th IEEE International Conference on Intelligent Data Acquisition and Advanced Computing Systems: Technology and Applications, Bucharest, Romania. – 2017. – Nomer 9. – P 533-537
2. Абалкин Л.И. Экономическая энциклопедия. / Л.И. Абалкин — М: Институт новой экономики, 1999. —1011 с.
3. Адамик О.В., Сисюк С.В. Інформаційні системи управління підприємством: вибір базових технологій та програмного забезпечення // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Випуск 14. – С. 891-895
4. Адамик О.В. Доходи бюджетних установ за методом нарахування в умовах уніфікації облікових систем державного сектора економіки // Вісник Національного університету „Львівська політехніка” „Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку”. – Львів: НУ „Львівська політехніка”. – Випуск 721. – С. 42-48
5. Андреев И.Д. Научная теория и методы познания / И.Д. Андреев. – М.: «Знание», 1975. – 64 с.
6. Бандурка А.М. Основы судебной бухгалтерии [Текст] : учебник для высших учебных заведений / А.М. Бандурка, В.А. Лукин, В.Д. Поникаров. – Харьков : НУВС, 2001. – 336 с.
7. Білуха М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза : підручник / М. Т. Білуха. – К. : ВК "Воля", 2004. – 656 с.
8. Большой экономический словарь / А.Н. Азрилиян [и др.] — М: Институт новой экономики, 2007. — 1280 с.
9. Бутинець Ф.Ф. Господарський контроль як наука і система знань / Ф.Ф. Бутинець, Т.А. Бутинець // Міжнародний збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3(21). – С. 14-27.
10. Бюро судових експертиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.expertise.com.ua/poslугy.htm>.

11. Винберг А.И. Насущные вопросы теории и практики судебной экспертизы / А.И. Винберг // Советское государство и право. – 1961 – № 6 – С. 74-82.
12. Винберг В.И. Судебная экспертология (общетеоретические и методические проблемы судебной экспертизы) / В.И. Винберг, Н.Т. Малаховская. — Волгоград : Высш. след. шк. МВД СССР, 1979. — 152 с.
13. Виноградова М.М. Судебная экономическая экспертиза / М.М. Виноградова, М.Г. Нерсесян // Теория и практика судебной экспертизы. — 2007. — № 4 (8). — С. 70—75.
14. Власова Т.В. Социальная экспертиза : уч. пособ. / Т.В. Власова, М.Д. Сущинская. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ. – 2009. – 152 с.
15. Всеукраїнська щотижнева суспільно-політична газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telegrafua.com/articles/1025001540999/print.shtml>.
16. Гладчук О.О. Організаційно-методичні засади проведення судово-бухгалтерської експертизи в Україні / О.О. Гладчук // Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту. Сер.: Економіка і управління. – 2012. –Вип. 21-22(2). –С. 237-241.
17. Глібко В.М. Судова бухгалтерія : підручник [Текст] / В.М.Глібко, О.П.Буцан.– К.: Юринком Інтер, 2006. – 224 с.
18. Гордієнко Л.П. Ключові аспекти нормативного обліку обсягів незавершеного виробництва на промислових підприємствах [Електронний ресурс] / Л.П. Гордієнко // Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Etp/2008_21/Gordienko.pdf.
19. Господарський процесуальний кодекс України [текст відповідає офіц. станом на 1 жовтня 2003 року]. – К.: Школа, 2003. – 96 с.
20. Гунський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення / Б. В. Гунський – К.: Укрархбуд-інформ, 2001. – 212 с.
21. Джумармуратов Ш. Назначение судебно-бухгалтерской экспертизы // Социалистическая законность, 1982, № 9. - с. 56.
22. Дікань Л. В. Фінансовий контроль: теорія та методологія : монографія

/ Л. В. Дікань, Ю. О. Голуб, Н. В. Синюгіна. - Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. - 92 с.

23. Дорош Н.І. Аудит: методологія і організація / Н.І. Дорош. — К.: Т-во "Знання" КОО, 2001. — 402 с.

24. Енциклопедія господарських операцій. – Х: Фактор, 2007. – 992 с.

25. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко, М. І. Камлик. – К. : КНТЕУ, 2001. – 308 с.

26. Жолнер І. В. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. [Текст] / І. В. Жолнер. – К. : ЦУЛ, 2012. – 364 с.

27. Закон України «Про аудиторську діяльність» : станом на 26 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/>

28. Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» N 2939-XII від 26.01.93 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/>

29. Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» №52/92-ВР від 10.02.1992 Стратегії національної безпеки України: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=51%2F95-%E2%F0>

30. Закон України «Про основи національної безпеки України» N 3200-IV від 15.12.2005 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/>

31. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.94 р. № 4038–XII (зі змінами і доповненнями): <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/>

32. Зелененький В.І. Інститут економічної експертизи: сутність та суспільна потреба / В.І. Зелененький // Збірник наукових праць студентів кафедри аудиту, ревізії та аналізу. – Тернопіль : ТНЕУ. – 2017. Випуск 1. – 195 с., С. 64-68

33. Ілюстрований енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Ефрона. — М. :Эксмо, 2007

34. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, які не працюють у державних

спеціалізованих експертних установах // Наказ Міністерства юстиції України від 24.12.2003 р. № 170/5, із змінами та доповненнями. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11>

35. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5) [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/page>

36. Камлик М. І. Судова бухгалтерія [текст]: підручник.-К.: Атіка, 2007. – 552 с.

37. Камлик М.І. Особливості обліку і використання обліково-бухгалтерських документів при виявленні та розслідуванні корисливих злочинів у галузях економіки. Судова бухгалтерія. [Текст] : настільна книга для працівників кримінальної міліції та слідчих / М.І. Камлик. – К.: Синтез, 1995. – 256 с.

38. Капусник К. В. Інформаційне забезпечення судово-економічних експертиз / К. В. Капусник, І. В. Губанова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. - Х. : Право, 2010. Вип. 9 - С 462 - 465.

39. Коваленко Є. Судово-економічна експертиза на стадіях попереднього та судового слідства в справах про розкрадання // Радянське право, 1979, № 3. - с. 60-63.

40. Колісник О.П. Концептуальні підходи до формування методичного забезпечення судово-бухгалтерської експертизи / О.П. Колісник //Вчені записки університету «КРОК». Серія: Економіка. – 2013. – Вип. 33. – С. 183-189.

41. Кримінально-процесуальний кодекс України (зі змінами та доповненнями): <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/>

42. Куркін М. В. Контроль та захист економічної безпеки діяльності підприємств : навч. посібн. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров, Д. В. Назаренко. – Х. : ФОП Павленко О. Г. ; ВД "ІНЖЕК", 2010. – 388 с.

43. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посібн. / М. В. Куркін, В. Д. Понікаров. – Х. : Східно- регіональний

центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – 412с.

44. Лімська декларація керівних принципів контролю [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал «Верховна Рада України». Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/604_001

45. Макконнелл К.Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика : в 2 т. / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю ; Пер. с англ. – М., 1992.

46. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х., “Консум”, 1999.–480с.

47. Мисака Г. В. Теоретико-організаційні засади підвищення ефективності проведення судово-бухгалтерської експертизи / Г. В. Мисака // Матеріали економічного форуму [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltu/.

48. Моделі і методи прийняття рішень в аналізі та аудиті / Ф.Ф. Бутинець, М.М. Шигун, М.М. Александрова, Т.В. Барановська. — Житомир: ЖДТУ, 2004. — 351 с.

49. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія / В. М. Геєць, М. О. Кизим, Т. С. Клебанова та ін. ; за ред. В. М. Гейця. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2006. – 240 с.

50. Мумінова-Савіна Г.Г. Судово-бухгалтерська експертиза / Г.Г. Мумінова-Савіна. — К.: КНЕУ, 2003. — 202 с.

51. Мумінова-Савіна Г.Г. Судово-бухгалтерська експертиза: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / Г.Г. Мумінова-Савіна. – К.: КНЕУ, 2004. – 268

52. Назаренко Д. В. Загальні методи захисту інформації в системі економічної безпеки суб'єкта господарювання / Н. Д. Назаренко, В. В. Акімов // Управління розвитком. – 2008. – № 6. – С. 5–7.

53. Наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 «Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів».

54. Натуркач Н. Є. Посилення організаційно-методичних засад проведення бухгалтерської експертизи / Н. Є. Натуркач // Облік і фінанси. - 2011.

- Випуск № 1. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/2011_1/9.

55. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджено Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

56. Новий підхід до визначення поняття злочинів у сфері економічної діяльності / В. Корж // Вісник прокуратури. – 2007. - № 4. – С. 78-82.

57. Новий тлумачний словник української мови (у 3 т.) / Уклад. Яремко В. В., Сліпущко О. М., 2-ге вид., випр. – К.: АКОНІТ, 2008. – Т.3. – К.: АКОНІТ, 2008. – 862 .

58. Орлов П. І. Основи економічної безпеки фірми / П. І. Орлов, В. Є. Духов. – Х. : "Прометей-Прес", 2004. – 284 с.

59. Основи економічної безпеки України / О. М. Бандурка, В. Є. Духов, К. Я. Петрова та ін. – Х. : НУВС, 2003. – 236 с.

60. Отенко В. І. Судова бухгалтерія для менеджерів підприємств / В. І. Отенко, В. Д. Понікаров, Т. Н. Серікова. - Х. : ВД «ІНЖЕК», 2005. - 560 с.

61. Панасюк В., Саченко С., Черешнюк О. Особливості внутрішнього аудиту реалізації послуг готельного господарства // Мукачівський державний університет, електронний збірник «Економіка та суспільство». – 2017/6. – Випуск №10. – С. 803-810

62. Пашюнас П. Сущность и классификация судебно-экономических экспертиз. // Известия высших учебных заведений. Правоведение, 1989, № 6. - с.72-77.

63. Пашюнас П.К. Комплексные судебно-экономические экспертизы / П.К. Пашюнас // Социалистическая законность. — 1989. — № 1. — С. 50—55.

64. Податковий кодекс України : станом на 24 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

65. Поникаров В. Д. Судебно-бухгалтерская экспертиза : учебн. пособ. / В. Д. Поникаров. – Х. : Арис, 2002. – 240 с.

66. Понікаров В. Д. Судово-економічна експертиза / В.Д. Понікаров. –

Харків : Еспада, 2008. – 272 с.

67. Пономаренко В. С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование : монография / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова. – Х. : ИД "ИНЖЭК", 2004. – 144 с.

68. Про судову експертизу. Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

69. Райзберг Б.А., Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. — Москва: ИНФРА-М, 1997. — 1582 с.

70. Рудницький В.С. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорні конспекти): навчальний посібник / В.С. Рудницький, Р.Ф. Бруханський, П.Я. Хомин. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.

71. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза / Т.В. Сахнова. – М. : Городец, 1999. – 367 с.

72. Саченко С.І. Внутрішньогосподарський контроль у системі управління виробничими витратами // Науковий журнал ТДЕУ: Випуск 12/ матеріали Міжнародної науково – практичної Конференції(15-16 грудня 2005 р.). – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 270-272

73. Світлоока В. Ф. Місце економічної експертизи у сфері економічних відносин / В. Ф. Світлоока // Управління розвитком. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/bitstream/>

74. Світлоока В. Ф. Місце і роль економічної експертизи в сфері державного контролю економічної діяльності / В. Ф. Світлоока // Ефективна економіка. – 2011. – № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua>

75. Сервер Верховной Рады Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rada.gov.ua/>.

76. Современные возможности судебных экспертиз. Под ред. проф. Ю.Г. Корухова – М.: “Триада-Х”, 2000.

77. Стратегія національної безпеки України. Затв. Указом Президента України від 12 лютого 2007 року N 105/2007 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>

78. Судебно-бухгалтерская экспертиза : учеб. пособ. [Текст] / под ред.: Е. Р. Россинская, Н. Д. Эриашвили, Ж. А. Кеворкова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ : Закон и право, 2011. – 383 с.

79. Судово-бухгалтерська експертиза: навч. посіб. [Текст] / Вінниц. держ. аграр. ун-т. – К. : Центр учб. л-ри, 2014. – 322 с.

80. Судово-бухгалтерська експертиза: навч. посібник / Л.В.Гуцаленко, Л.Г.Михальчишина, В.М.Сидорчук, І.К.Пентюк. – К.: Центр учбової літератури, 2011.– 352 с.

81. Судово-бухгалтерська експертиза: навчальний посібник для студентів спец. 7.050106 «Облік і аудит». / за ред. д.е.н., проф. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП «Рута», 2004. – 460 с.

82. Танасевич В.Г. Ревизия и бухгалтерская экспертиза при расследовании дел о хищениях государственного и общественного имущества (метод. пособ. под ред. Н.С. Яцковского) – М.: Госюриздат, 1958.

83. Удренас Г.І. Призначення судових експертиз при розслідуванні шахрайств / Г.І. Удренас //Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. –№ 1. – С. 160-163

84. Украинское право [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ukrpravo.com/.

85. Федчишина В. В. Методика судово-бухгалтерської експертизи і підходи до визначення / В. В. Федчишина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : eztuir.ztu.edu.ua/1786/1/36.Pdf

86. Философский энциклопедический словарь [Текст] : словарь / сост. Е.С. Губский. – М. : ИНФРА - М, 2000. – 576 с.

87. Фортинский С.П. Судебно-бухгалтерская экспертиза. – М.: Госюриздат, 1962.

88. Фрідман І.Я. Судово-економічне дослідження у справах про порушення порядку оподаткування / І.Я. Фрідман, В.М. Рогоза // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой

89. Хомутенко О. В. Застосування інформаційного підходу до вивчення

судово-економічної експертизи як процесу взаємопов'язаних операцій з інформацією / О. В. Хомутенко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2009/.

90. Хомутенко О. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи / О. В. Хомутенко, С. В. Кудряшова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2010. Вип. 10 – С. 553 – 561.

91. Центр исследований компьютерной преступности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.crime-research.ru/library/Polivan0503.html>

92. Цивільний процесуальний кодекс України: Законодавство станом на 1 квіт. 2005 р.: (відповідає офіц. текстові). – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 156 с. – (Кодекси України).

93. Цивільно-процесуальний Кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

94. Чередніченко А.П. Історичні аспекти становлення та розвитку судово-економічної експертизи в Україні / А.П. Чередніченко// Криміналістика и судебная экспертиза. – 2013.– Вып. 58(1). – 353 -364.

95. Шарманська В. М. Судова бухгалтерія / В. М. Шарманська, С. О. Шарманська, І. В. Головка. – К. : ЦУЛ, 2008. – 454 с.

96. Шарманська В.М. Судова бухгалтерія / В.М.Шарманська, С.О.Шарманська, І.В.Головка – К.: ЦУЛ, 2008. – 454 с.

97. Швець В.Є. Основи бухгалтерського обліку та судово-бухгалтерської експертизи: підручник [Текст]/ В.Є.Швець. – К.: Каравелла, 2008. – 240 с.

98. Шляхов А.Р. Организация производства новых видов судебных экспертиз / А.Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Душанбе, 1963. – Вып. 3. – С. 9-15.

99. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук : К. Поппер и его критики: [Сб. ст.] / Сост., пер. с англ. Лахути Д.Г. [и др.]; Общ. ред. и вступ. ст. Садовского В.Н.; Послесл. Финна В.К. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 462 с.

100. Эйсман А.А. Некоторые вопросы теории исследования вещественных

доказательств / А.А. Эйсман // Вопросы криминалистики. – М.: Госюриздат, 1962. – № 5(20). – С. 3-37.